

ПАНАС ФЕДЕНКО

МИНУЛО ПІВСТОЛІТТЯ

**ЗИМОВИЙ ПОХІД
АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
1919-1920 Р. Р.**

**ВИДАВНИЦТВО „СВОБОДА”
Нью Йорк — Джерзі Ситі, 1972**

**МИНУЛО
ПІВСТОЛІТТЯ**

Printed in U.S.A.

Svoboda — 81-83 Grand Street, Jersey City, N.J. 07303

ПАНАС ФЕДЕНКО

МИНУЛО ПІВСТОЛІТТЯ

**ЗИМОВИЙ ПОХІД
АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
1919-1920 Р. Р.**

diasporiana.org.ua

**ВИДАВНИЦТВО „СВОБОДА”
Нью Йорк — Джерзі Ситі, 1972**

Відбитка із щоденника „Свобода”
Чч. 218-241, від 24 листопада до 30 грудня 1971

Як скоро час минає! Кажуть, що на чужині і в тюрмі час не біжить, а летить. Порівняймо дві епохи. 1648 року почалася „війна Хмельницького”. Тоді слово „революція” було невідоме в політиці. Тільки в астрономії. Коперник назвав свою „сретичну” працю про кружляння землі та планет довкола сонця — *De revolutionibus orbium caelestium* (про поворот небесних круглих тіл).

Від 1648-го до 1698-го року минуло 50 років. Як у калейдоскопі, виринають у пам'яті події того півстоліття: Виговський, Юрась Хмельницький, Тетеря на правім боці Дніпра, Бруховецький — на лівім, Петро Дорошенко, Іван Многогрішний, Іван Самійлович. Від 1687 р. — гетьман Іван Мазепа. Руїна була така, що й столиця козацької України — Чигирин — пішла з порохом та димом. Згоріли архіви уряду Війська Запорізького, бо так офіційно звалася тодішня Українська Держава (*Exercitus Zaporoviensis*). І нашу націю звали в світі „козацьким народом” (*Natio Cosacorum*), хоч землю нашу звали Україною або Руссю. Уряд Хмельницького заявляв свої права на „всю Україну або Русь аж до Висли” (*ius totius Ucrainae vel Roxolaniae usque ad Vistulam*) (Архів Юго-Западної Росії, ч. III, т. 6, Київ 1908 р.). Чеський учений патріот, Ян Амос Коменський, сучасник Хмельницького, у своїх листах називав наш край Руссю або Україною (*Ucraina*), Московщину — *Moscovia*, а московців *Moscovitae gens*.

Коли за часів Мазепа писав Самійло Величко свою історію України козацької, то мусів шукати джерел у істориків польських або німецьких, бо своїх матеріялів бракувало. Нарікав він теж на земляків, що не подбали запи-

сати вікопомні події, мовляв, у них це було „плащиком ліности прикрито”. Хочу, щоб мені не робили прийдешні покоління такого докору, тому беру перо і записую те, що бачив і пам'ятаю.

I

Infandum, Regina, iubes renovare dolorem, Troianas ut opus et lamentabile Regnum Eruerint Danaï . . . (Велиш мені, царице, оживити невимовний жаль, оповідаючи, як греки знищили троянську силу і достойне оплакування царство). Так у Вергілієвій „Енеїді” каже до цариці Дидони Еней, що покинув з горсткою троянців зруйновану Трою і поплив морем у далекий світ.

Життя кожного народу, що хоче бути нацією, з свідомою волею до незалежного життя, має два компоненти: внутрішні сили — культурні, господарські, політичні, як статичні, і ужиток їх в обороні проти зовнішніх небезпек (елемент динамічний). Тим то відомий шведський соціолог Челлен ще перед першою світовою війною писав про українців, що вони можуть стати нацією, коли захочуть.

Маю на столі перед собою книжечку, що написав 1917 року голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський: „Хто такі українці і чого вони хочуть?” Автор почав книжечку словами: „В Інформаційнім Бюро Центральної Української Ради, де даються всякі пояснення в українських справах, записуються запитання, з якими приходять туди люди. Переглядаючи ці запитання, я бачу, як ще багато є людей, які неясно собі розуміють, чого вони хочуть, до чого йдуть, хто може йти разом із ними, бути в їх рядах”.

Брошури Грушевського, видані 1917 року для освідомлення народу, — як тут названа та інші, — це свідчення про стан України, „окраденої”, як писав Шевченко в своїй поезії „Мені однаково”. Інформаційне Бюро Центральної Ради видало 1917 р. ще й інші книжечки Грушевського: „Звідки пішло українство і до чого воно йде”;

„Про українську мову і школу”; „Про українську мову і українську справу” і т. д. З цієї просвітної, „будительської” праці довелося почати в 1917 році, щоб прокинулася „приспана” Україна.

Думаю, що де Голль або Черчілл не писали книжечок для народу на тему: „Хто такі французи (чи англійці) і чого вони хочуть”. У нас свідомість і хотіння, волю до боротьби, треба було будити живим і друкованим словом, школою і просвітою.

Такий „будительський період” переживали також інші народи, покривджені історією: чехи, словаки, хорвати, словінці в колишній Австро-Угорщині, також частина нашого народу — в Галичині й Буковині. В Австрії, що мала, хоч обмежений, конституційний лад, „неісторичні” народи могли розвивати свою культуру й господарство. Тому перша світова війна застала їх більше підготованими до незалежності, вони знали, чого хочуть. В царській тюрмі народів довелося виконувати семимилевими кроками в короткий період ту роботу, яку інші народи зробили протягом десятків років.

На перешкоді глибшому усвідомленню народу і його нормальній організації стали події першої світової війни. Виділені з російської армії „українізовані” полки не були надійною підпорою України проти большевицької агресії з Москви. Большевицька пропаганда за негайний мир з Центральними Державами розклала армію, вона діяла і на „українізовані” полки, що прибули до Києва в листопаді-грудні 1917 р. і виявили свій „нейтралітет” у війні між урядом Української Народної Республіки та урядом большевицької Росії.

Даремно писав Винниченко про цих „українізованих синків-базарників”, що „лускали насіння” на київських вулицях і прислухалися до большевицьких ораторів, які твердили, мовляв, Центральна Рада „продалася капіталістам Англії і Франції”. У цих несвідомих „українізованих” не було хотіння, волі до боротьби за свій рідний край.

Ленін також не міг спертися на стару армію. Він мав відділи „червоної гвардії”, що творилися з охотників. Українська Центральна Рада могла протиставити російській

большевицькій агресії своє охоче військо: відділи Вільного Козацтва, студентські й робітничі. Москва могла послати проти нас вдесятеро більші сили своєї „червоної гвардії”, добре озброєної. У нас навіть зброї бракувало, бо царський уряд мав фабрики зброї у себе, на Московщині.

Як глибоко впливала большевицька пропаганда на українців та інші народи, показують факти: до большевицької партії пристав Юрій Коцюбинський, син письменника Михайла. До большевиків пішли члени Центральної Ради Євген Неронович, Олександр Шумський та інші. Грузини - Сталін, Орджонікідзе, вірменин Мікоян та інші, татарин Куйбишев, латиш Рудзутак, фін Куусінен, кримський татарин Ібрагімов, литовець Снячкус, поляки — Держинський, Маржлевський і багато інших. Захоплені ідеєю світової революції, ці комуністи вірили, що з перемогою комунізму настане „нова земля і нове небо”...

Вони стали більшими російськими патріотами, ніж самі росіяни. Дехто пізніше прозрів, але не було вже вороття.

Уряд УНРеспубліки приступив до мирових переговорів з Центральними Державами в Бересті з великими сумами. 9-го лютого 1918 р. мировий договір був підписаний. Для Центральних Держав то був „хлібний мир”. Коштом України уряди цих держав хотіли здобути перемогу у війні проти Англії, Франції та Америки. Уряд УНРеспубліки, що проголосив широку земельну реформу на користь селянства, був не вигідний політиці Центральних Держав: вони надіялись дістати більше збіжжя, м'яса, коней від великих земельних маєтностей. Тому уряд УНРеспубліки „мусів зникнути”, як писав генерал Людендорф. Влада великих землевласників, на чолі з Павлом Скоропадським, хоч мала назву Українська Держава, мала бути підпорою для відновлення царської єдиної неділимної Росії. Великий український патріот, невтомний „будитель” нації Євген Чикаленко писав у листі 22 травня 1920 р. про режим Скоропадського:

„Він відвернув народ від українства”. Збройною силою, якої передовою частиною був полк Січових Стрільців у Білій Церкві, відновлено Українську Народну Рес-

публіку в листопаді 1918 року. Але Україна опинилася ще в тяжчій ситуації, ніж була в році 1917-му. Душа народу була збаламучена, запаморочена через 7 місяців поміщицького режиму. Немало повстанців, що виступили на боротьбу, прислухалися до московської пропаганди, мовляв, треба, щоб на Україні була „радянська влада”, бо Українська Народна Республіка „запродалася капіталістам”. Нестор Махно на Запоріжжі, отаман Зелений на Київщині, от. Григоріїв на Херсонщині казали, що вони за „радянську владу”. Не розуміли, що „радянську владу” Москва перетворила на диктатуру комуністичної партії.

Величезної шкоди наробила Україні інтервенція французів і греків на нашому узбережжі Чорного моря: в Одесі, Миколаєві, Херсоні розташувалося чуже військо з додатком ватаг російських монархістів. Ціль була відома: почати похід на Москву, щоб відновити царську імперію. Цей план викликав глибоку кризу й розклад в армії УНРеспубліки, а в народі збільшив прихильність до большевиків. В тих трагічних обставинах волю до боротьби репрезентували нечисленні організовані сили армії УНРеспубліки і ті політичні групи, що вірили в пробудження народних мас до пізнання своїх інтересів, після гіркого досвіду російської окупації.

Ця надія не була помилкова: в березні 1919 р. перейшов через лінію фронту Антін Драгомирецький, діяч групи українських соціал-демократів, що відкололися від Української Соціал-Демократичної партії і назвали себе „незалежними”. Вони пробували колаборувати з російськими окупантами, але не мали успіху. Драгомирецький нам казав, що Москва числилася з ними тільки тому, що є армія УНРеспубліки. Він радив нам триматися далі.

В червні 1919 р. „незалежники” почали повстання проти російської окупації на Київщині, поставили ультимат, щоб призначений з Москви „уряд советської України”, на чолі з Християном Раковським, покинув територію України „протягом 48 годин” . . . В липні 1919 року з боями прийшли до Жмеринки відділи повстанців з Херсонщини. То були недобитки війська от. Григорієва, що підняв повстання проти Москви за самостійну Україну.

Махно убив Григорієва підступом. На чолі вірних Григорієву воликів став Юрко Тютюнник, і він повів їх на злуку з армією УНР.

Поки це діялося на просторах Наддніпрянщини, переживала трагедію Західня Область УНРеспубліки. Не мавши зброї, Українська Армія і уряд муіли відступати на схід за Збруч, бо несила була оборонитися перед військами ген. Галлера, що було прислане з Франції через Німеччину в травні 1919 р. На невеликому просторі Поділля й Волині дві армії і два уряди зійшлися для дальшої тяжкої боротьби за державність в обставинах, коли цілий світ не хотів ніякої України і вороже ставився до нашого прямування — бути вільним, незалежним народом.

II

De l'audace, de l'audace et encore de l'audace! (Відваги, відваги і ще відваги).

Дантон, один із провідників Великої Французької Революції 1789 р.

Два уряди України в невеликому місті Камінці над Смотричем на невеликій території (більшевицькі полки деколи були від нашої столиці на 25 кілометрів!) — це був політичний дивогляд і абсурд. Аджеж 22 січня 1919 р. в Києві проголошено, що розірвані ворогами території України навіки зливаються в одній державі — Соборній Українській Народній Республіці. Революційний парламент України — Трудовий Конгрес, — в якому взяли участь теж делегати Галичини, Буковини та Закарпаття, затвердив об'єднання своїм Універсалом. Однак, довга розлука народу, розділеного кордонами окупантських держав, дала себе взнаки, коли уряди — Східньої і Західньої України зустрілися в Камінці*.

Уряд Наддніпрянщини був винесений нагору масовим народним рухом. У тому русі велику вагу мали соціяльні кличі, особливо ж прямування селянства удержати в

* Тут і далі залишаємо за Автором його писання назви Кам'янець Подільський.

своїх руках землю, здобуту боротьбою і кров'ю від прогнаних „панів”. Страх утратити здобуту землю заставляв наддніпрянських селян навіть прислухатися до пропаганди большевицької партії, яка твердила, що тільки комуністи мають силу, щоб не допустити повороту великопанського режиму.

Народні українські маси, що були до кінця 1918 р. під Австрією, не зазнали таких суспільно-політичних потрясень. Вони бачили перед собою ворогів, що хотіли після розпаду Австро-Угорщини накинати українцям свою владу: польську, румунську, угорську. Большевицька пропаганда до них ще не доходила. Тому легше було створити в Західній Облчсті УНР армію і адміністрацію.

Програна війна з Польщею вимагала ревізії всієї української національної політики і стратегії. Треба було вирішити питання: де, проти якого ворога наша боротьба мала шанси на успіх і перемогу? У війні проти всіх перемога не була можлива. Треба було зважити сили противників: Польща, що встала історичним чудом до незалежного життя, не мала сили на те, щоб захопити всю територію України, обернути її в свою провінцію.

Але Росія („червона” і „біла”) трактувала українців як „неіснуючу націю”, „німецьку вигадку” або як вияв „дрібнобуржуазної контрреволюції”. Для „білих” і „червоних” — Київ то „мать русских городов”. До речі, не так давно один західноєвропейський міністер був у Кизві і повторив ці слова в промові до киян. Не знав він, як не знають, або не хочуть знати російські пропагандисти, що Київ у літописі названо матір'ю городів земель Русі, в яку входили території теперішньої України. Області Рязанська, Новгородська, Ростовська, Суздальська і т. д. тоді не звалися Руссю.

Виразом революційної ситуації Наддніпрянщини був уряд УНРеспубліки на чолі з соціал-демократами і соціалістами-революціонерами в Камінці. До нього належали також представники Західньої України: Володимир Темницький, Осип Безпалко (соціал-демократ), Іван Макух та Антін Крушельницький (радикали). Хоч до Директорії УНР формально належав голова Національної

Ради Західньої України Євген Петрушевич, але він зрідка зустрічався з іншими членами Директорії.

В оточенні Петрушевича дивилися на провідників уряду УНР як на людей нижчої ранги („ніякі доктори”), хоч майже всі міністри уряду УНР мали університетську освіту: Борис Мартос, Ісаак Мазепа, Дмитро Одріна, Андрій Лівницький, Сергій Тимошенко, Микола Шадлун*) і

*) Микола Шадлун був перед революцією 1917 р. професором Високого Гірничого Інституту в Петербурзі. Від студентських літ був активний в Українській Соціал-Демократичній Партії. Спадщину, яку мав по смерті батька, пожертвував на видання органу УСДРП „Слово”, що виходив 1907-09 рр. в Києві під редакцією С. Петлюри, М. Порша і В. Садовського. Після упадку царського режиму вернувся в Україну. На 6-му з'їзді Укр. Соц.-Дем. Партії в Києві (січень 1919 р.) Шадлуна обрано до ЦК партії. Після поразки УНР Республіки був деякий час професором Української Господарської Академії в Подєбрадах (Чехія) та в Гірничій Високій Школі в Любляні (Югославія). Шадлун, бувши на еміграції, не мав простору для своєї наукової діяльності, хотів докінчити свої праці залишені в Петербурзі, для яких він зібрав багато матеріялу. Щоб не мати політичних комплікацій, подав заяву про вихід із партії і вернувся для наукової праці в Петербурзі. То була доба „відлиги” в СССР, коли для наукової праці з еміграції виїхали М. Грушевський та інші.

Перед катастрофою Галицької армії Шадлун з Б. Мартосом виїхали з доручення уряду УНР до Румунії, щоб визволити українські грошові банкноти, які були транспортовані з Німеччини на літаках і „застрягли” в Румунії. Перед від'їздом Шадлун передав мені свій щоденник та інші матеріяли. Я мав їх при собі теж у Зимовому Поході, але в бурхливих подіях вони втратилися. Це велика шкода.

Мені довелось читати в споминах Миколи Ковалевського, що був членом уряду УНР у Камінці, мовляв, Шадлун був давнім большевицьким агентом! („При джерелах боротьби”, Інсбрук, 1960 р.). Не розумію, як міг пропустити це страшне очорнювання заслуженого українського науковця і громадського діяча редактор споминів М. Ковалевського – Спирідон Довгаль? Ковалевський від 1920 року жив на еміграції, почув десь цю вигадку від котрогось із „модерних земляків” (відомо, що емігранти безкритично довіряють всяким наклепам) і записав це в своїх споминах, що виїшли вже після його смерті. А С. Довгаль не догадався запитати людей, що здавна знали Шадлуна і були з ним у приятні. Ісаак Мазепа, зокрема, знав Шадлуна ще з студентських літ у Петербурзі і високо цинив його розум, знання, чесність, незалежний характер і витривалість у праці.

ін. В штабі армії УНР були офіцери з високою академічною освітою, як генерал Микола Юнаків, професор Військової Академії в Петербурзі, полк. Всеволод Петрів та інші.

Для консервативно настроєних людей, що були з Петрушевичем, була особливо небажана особа Симона Петлюри: мовляв, „неукінчений семінарист”... Не хотіли бачити, що Петлюра уже перед революцією 1917 р. був визначним журналістом, що після революції показав свій хист живим словом впливати на народні маси і мав великі заслуги при організації українського війська. Його непохитна віра, що збаламучені реакцією і большевицькою пропагандою українські народні маси незабаром стануть до активної боротьби за свою державність, оправдалася: уже перед весною 1919 р. почалися масові повстання проти російської червоної армії на Лівобережній Україні, і вони поширились, мов степовий огонь, по всій землі українській.

Між повстанцями зміцнився авторитет уряду УНРеспубліки. Повстанський рух з великою силою вибух і проти „білої” російської армії Денікіна. В серпні й вересні з окупованої „білою гвардією” території України приходили повстанські делегати і представники політичних організацій. Вони пробували переконати Є. Петрушевича, що армія в розкладі, що треба ударити на ворога і поширити українську владу на Схід. Про це м. ін. писав Левко Чикаленко в своїх споминах. Але Є. Петрушевич і його дорадники не мали рішучості для боротьби проти „білої Росії”. Характеристику цих консервативних діячів дав відомий організатор Січей у Галичині Кирило Трильовський: „Головною хвилю наших провідників, яких ми мали хоч би в Галичині, було те, що вони були можливі на мирні часи, але не були підготовані до хвилі перевороту і революції”. (Календар Червоної Калини на 1927 р., Львів).

Пригадую, як тяжко ми — члени Центрального Повстанського Комітету (Назар Петренко, Панас Феденко, Олександр Шадилів) — переживали, що не можемо дати позитивної відповіді делегатам від повстанських організацій під денікінською окупацією на їх питання: коли

регулярна армія рушить проти „золотопогонників?” Ми водили цих делегатів до Осипа Назарука, що був дорадником Є. Петрушевича, але без успіху: „Ми не можемо воювати проти Денікіна, за ним стоять Держави Антанти” ...

В цьому ваганні, топтанні на місці минув сухий місяць вересень, вигідний для воєнних операцій.

Малописьменний анархіст Нестор Махно умів використати сприятливу ситуацію: він рушив з своїми „братушками” на возах з умонтованими кулеметами на схід від Перегонівки на Уманщині. До Махна приєдналися дальші українські повстанські групи, і ця сила зруйнувала запліля армії „Білої Росії”. Протягом короткого часу махнівці вигнали „білих” із Кривого Рогу, Нікополя, Катеринослава, Олександрівська, Мелітополя, Бердянська, Мариуполя над Озівським морем.

Махно мріяв розділити Україну на дві частини: Правобережна мала належати Петлюрі, як „старшому віком”, а Лівобережжя Махно лишав собі. В штабі Махна давали тон російські анархісти (Волін, Аршинов, Задов та інші). Вони ніяк не хотіли допустити, щоб махнівці ввійшли в склад регулярної армії УНР, хоч в масах була до того велика охота. Про це казав мені „махнівський міністер” Шпота, що прибув до Камінця у вересні 1919 р. Але через вагання Петрушевича, чи воювати з „білою” Росією, чи ждати далі без руху на фронті, ми забарилися. *Periculum in mora* (Небезпека в забарі), казали римляни. Гнобитель України цар Петро I писав до підлеглих йому командирів: „Упущение времени невозвратной смерти есть подобно”.

Замість сподіваного порозуміння з Денікіним, довелося пережити атаку „білих” проти нас. Дальші події відомі: не було координації між обома українськими арміями, хоч формально був у Камінці Об’єднаний Штаб Головного Отамана на чолі з ген. Юнаковим. Осінні дощі, недостача постачання, брак ліків і епідемії всякого роду. Поряд з тим сепаратна політика, з орієнтацією на „білу Росію”, капітуляція провідників УГАрмії перед командою „Півдня Росії” 6 листопада 1919 р. На Петрушевича мав

великий вплив державний секретар закордонних справ уряду ЗО УНР Василь Панейко, що перебував у Парижі..

В Парижі Панейко створив Український Національний Комітет з участю кількох українців із Галичини та зросійщених наддніпрянців — Моркотуна і Цитовича. 19 грудня цей комітет видав декларацію, що він прямує до створення „України в етнографічних границях, з'єдненої в федеративній формі з могутньою Росією”.

Уряд Петрушевича виїхав з України до Відня, залишив УГАрмію власній долі, без політичного проводу. Уряд УНР і військо вирішили вести боротьбу далі. Адже армія Денікіна була вже в повному розкладі. Про це писав Осип Левицький, військовий референт Є. Петрушевича: „Петрушевич опустив Камінець 16 листопада з наміром їхати до Одеси, але армія Денікіна... розвалилася”. („Галицька армія на Великій Україні”, Відень, 1921 р.).

III

„А уже, братіє, невесела година настала... (Слово о полку Ігоря).

15-го листопада ситуація уряду УНР у Камінці на Поділлі була трагічна. Після капітуляції УГАрмії денікінці, хоч самі „на тонку пряли”, почали атаку на армію УНР. Була небезпека потрапити в „мішок” білогвардійців. Тому вирішено вивезти з Камінця велику частину державного апарату і цінності, що були в Державному Банку. На біду, в тих днях помер на тиф міністер здоров'я д-р Дмитро Одрина, заступник прем'єра Ісаака Мазепи, лікар, людина енергійна, з організаційним хистом. Міністри — Маргос і Шадлун, як сказано, виїхали з доручення уряду на переговори з румунами. Вся праця лягла на плечі Ісаака Мазепи, міністра праці Осипа Безпалка та інших.

Поїзди уряду УНР вирушили з Камінця на північ до Проскурова 16 листопада 1919 р. Стратегічно-політичний план був такий: вийти в район Старокостянтинова-Чуд-

нова, дати військовій відпочити там, куди вже не могли досягнути денікінці, і відновити боротьбу регулярним фронтом проти „білої армії”, що вже була в повному розкладі.

Поїзди УНР спинилися на ст. Гречани біля Проскурова. 21-го листопада мали вони вирушити далі на північ до Старокостянтинова. Але настала перешкода: прийшла звістка, що на лінії Гречани-Старокостянтинів, на стації Климашівка, селяни Пашківської волости перервали лінію залізниці, телефонний зв'язок і грабують вагони з державним майном, що стояли на тій стації. Мали туди їхати для „втихомирення” людности провідники Спільки залізничників і поштовиків, що була при уряді УНР, між ними теж чоловік з „релігійним” прізвиськом — Отчешаш. Але вони відмовились.

Коли це дійшло до мого відома, то я, порадившись з членом Центрального Українського Повстанського Комітету (ЦУПКОМ) Назаром Петренком, запропонував прем'єрові Мазепі нашу охоту піти в Пашківську волость „навести порядок”. Пізньої ночі виїхали ми вдвох на дрезині, яку крутили ногами два залізничники, і приїхали на ст. Климашівку. Застали там начальника стації і телеграфіста. Обидва були щирі українські патріоти. Нарікали на несвідомість і грабіжницькі інстинкти селянської маси, що хотіла поживитися державним майном у вагонах: цукор, сіль, мука. На стації ми переночували, а вранці пішли до сільської управи. Голові управи сказали, що ми уповноважені уряду УНР і просимо скликати громадян усієї волости на раду. Показали голові управи (старості) наше урядове уповноваження.

На 10 годину ранку зійшлася рада в Климашівці. Було чимало озброєних людей. Отаманував над ними якийсь Костенко, обвішаний усякою зброєю і на додачу мав теж військовий бінокль через плече. Громада не зустріла нас прихильно. Гомоніли, мовляв, військо УНР стріляло на Климашівку, їдучи залізницею. Щоб не дати розвинутися „душі юрби”, котра деколи затуманює розум, я запропонував старості, щоб відкрив нараду. Ми показали мандат уряду УНР, котрий прочитав писар, і заявили, що хочемо в'яснити все, що сталося в Пашків-

ській волості. Мені довелося промовляти першому. Ми знали, що нас тільки живе слово може врятувати серед озброєної маси, частинно ворожої, в більшості байдужої, але й ці байдужі могли перейти на сторону настроєних вороже. Ми при собі зброї не мали.

Я почав промову згадкою про режим Скоропадського, коли на Поділлі від села до села ходили „карательні відділи” і били шомполами та розстрілювали хліборобів, що розділили між собою поміщицькі землі. З такою „програмою” прийшло в Україну теж військо Денікіна. Я назвав ім'я міністра земельних справ Колокольцева: він був міністром в уряді Скоропадського, а після втечі Скоропадського в Німеччину в грудні 1918 р., Колокольцев був призначений міністром земельних справ в уряді Денікіна.

„Не вірте, громадяни, — казав я, — що Денікін платить золотом, як дехто ширить цю вигадку між вами. Біла армія має золото на свої погони, а платити будете ви”. Говорив я до розуму й серця присутніх, описував „карательні експедиції”, „золотопогонників”, від яких терпіли українські селяни, і кликав стояти твердо під прапором Української Народної Республіки. Мої слова подіяли, я бачив сльози на очах не одного з присутніх на раді в Климишівці. Не хотів я згадувати, що Пашківська волость не показала українського патріотизму, бо не послала своїх новобранців в Армію УНР, коли була оголошена мобілізація.

Після мене говорив Назар Петренко, і наша дискусія з Пашківськими громадянами закінчилася мирно. Щоб закріпити це, я написав проєкт декларації Пашківської громади на адресу уряду УНР.

Це був свого роду „договір”, в якому громада заявляла, що вона „ніколи не виступала, не виступає і не буде виступати” проти уряду УНР. Цю декларацію підписали П. Феденко і Н. Петренко іменем уряду УНР, а від Пашківської волости підписали уповноважені і приклали до двох копій печатку Климашівки.

Все обійшлося мирно і дружньо. Але, коли декларацію підписано, сталася несподіванка: від залізниці ми

зачули стрілянину і через Климашівку перелетіла граната з гармати. Настрій учасників наради в одну мить змінився. Нам докоряли за „криводушність”, мовляв, ми говорили до громадян волости про мир, а військо — стріляло... Нам удалося втихомирити збентежену частину громади, що грозила перетворитись у нераціональну „юрбу”. Ми запевняли, що сталося непорозуміння, що уряд УНР і команда армії покарають винуватців. Як незабаром вияснилося, то був панцерний поїзд „Син України”, який проїздив на північ до Старокостянтинова під командою мого доброго приятеля Павла Лисого (Петришина), брата д-ра Володимира Лисого, що три роки тому помер у Дітроїті.

Павло Лисий-Петришин учителював разом зі мною в українській гімназії, що була заснована в 1917 році у Веселих Тернах біля Кривого Рогу в колишніх „Запорізьких Вольностях”. Він та Василь Палідвор, що теж навчав у тій самій гімназії, вирушили в січні 1919 р. з двома десятками учнів старших класів тієї гімназії на боротьбу за Рідний Край. Вони були спершу на панцерному поїзді „Стрілець”, а після загибелі „Стрільця” перейшли до „Сина України”. Д-р Василь Палідвор тепер живе в Нью Йорку, колишній учень гімназії у Веселих Тернах і босць на „Стрільці”. Іван Горішний живе в Торонто, в Канаді.

Тяжка доля судилася Павлові Лисому-Петришиному. Після упадку нашого регулярного фронту він занедужав на хуторі біля Любара в листопаді 1919 р. Опікувалися ним дочки власника хутора — Лозинські. Коли армія УНР вийшла з тієї околиці в похід, то на „нічию землю” приходили ватаги російських большевиків і поляків. На хуторі комуністи заарештували Лисого-Петришина, бо знайшли у нього при трусі документ приналежности до армії УНР. У недалекому селі наскочив на цю групу польський відділ. З арештованим большевицька ватага засіла в порожній хаті і відстрілювалася. Прийшло їм на гадку використати для себе Лисого-Петришина. Дали йому рушницю і сказали, що як вийде з хати і налякає поляків, то буде помилуваний. Лисий-Петришин це зробив, але упав від куль польських жовнів. Це мені розповідали сестри

Лозинські, коли я був у тих околицях у травні 1920 р. Був я з ними на могилі приятеля: березовий хрест, перев'язаний хустиною...

На стації Климашівка стояли вагони з розбитими дверима: видно було, що звітти забрано все, що було — були сліди розсипаної соли, борошна, цукру. Таке трапляється в усіх країнах, коли ослабне влада, наверх виходять атавістичні інстинкти і запановує „дух юрби”. В травні 1945 р. такі сцени можна було бачити, наприклад, у Баварії, де людність розбирала склади військового майна і тягла все до своїх хат. В лісі я бачив тоді великий автобус з вирізаною шкірою на сидіннях. „Буття визначає свідомість”...

На стації дрезина на нас не чекала, бо ми наших „машиністів” відпустили вночі, по приїзді на Климашівку. Ми кинулися до телефона, щоб повідомити на Гречани, що шлях вільний, бо й колія залізниці була ціла: хтось пустив був цю вигадку. Ми кликали до телефона коменданта урядових поїздів або голову уряду Мазепу. Телефоністка відповіла, що всі виїхали на Чорний Острів. Для нас це було немов грім серед зими з блакитного неба. Ми зрозуміли, що „білі” захопили Гречани і що урядові вагони, замість рушити на північ, через Климашівку на Старокостянтинів, поїхали на захід, у сліпий кут.

Від Климашівки ми рушили пішки по рейках, потім добрались до якогось села і найняли підводу. Увечері опинилися ночувати в школі у молодого вчителя. Недавно він був у війську, але був ранений, перебув тиф. Болів душею, що не має сили далі воювати. Знайшов нам іншого візника і дав напрям, щоб ми могли добратися до залізниці і знайшли урядові вагони.

Нам пощастило. Ми дісталися до стації Війтівці. Нас зустріли мов воскреслих із мертвих, бо рознеслася чутка, що в Пашківській волості нас убито. Розказали ми про втрачену можливість проїхати урядовим поїздом на Старокостянтинів. Мазепа аж об поли вдарився від тієї вістки. Настрій у всіх був невимовно тяжкий, мов на похороні близьких людей. Уряд дав наказ: усім покидати вагони. В околиці знайдено сани й вози. Державне майно

і людей направлено до Старокостянтинова. Там були зосереджені стомлені боями і походами козаки армії УНР.

IV

Periculum in mora (Небезпека в забарі)

У Війтівцях ми ствердили, що урядові вагони рушили з Гречан у напрямі Чорного Острова всього якусь годину перед тим, коли ми телефонували з Климашівки, що залізниця до Скарокоостянтинова вільна для руху (вона взагалі не була перервана). Одна година була тією соломиною, що зломилася хребет верблюдові . . . А все ж ми жили надією, що наша справа не програна, не пропала. Ще діяв у війську бездротовий телеграф. Він приносив звістки про руйну „білої” армії Денікіна під ударами українських повстанців і російської червоної армії.

Промова англійського прем'єра Ллойда-Джорджа також стала нам відома через бездротовий телеграф. Ллойд Джордж заявив у парламенті, що російська біла армія не має виглядів на успіх у війні проти большевиків. Він зазначив, що в інтересі Великобританії буде — визнати національні держави, котрі були створені в боротьбі проти агресії Москви: Естонія, Латвія, Литва. Думалося, що й Україна знайде прихильність і поміч у західних великодержавках, якщо ми витримаємо новий історичний іспит, не дамо себе розтерти між двома російськими „жорнами” — большевиками і монархістами. Тодішні керманічі західних держав — Англії (Ллойд Джордж) і Франції (Клемансо) глибше розуміли небезпеку світового большевизму, керованого з Москви, ніж президент Рузвелт за другої світової війни.

26 листопада 1919 р. в Старокостянтинові відбулася рада з участю Головного Отамана С. Петлюри, членів уряду, скороченого до 5 осіб, командирів частин армії та делегатів від козацтва. Після закінчення цього зібрання я мав враження, мов би побував на „Чорній Раді” 1663 р., яку описав П. Куліш у своїй повісті. Я записав тоді ж промови учасників Ради: вони були опубліковані в Збір-

нику пам'яті С. Петлюри, що був виданий у Празі 1930 року.

Насамперед промовляв прем'єр Мазепа. Він ствердив, що невдачі наші у війні сталися саме в той момент, коли ослабли сили російських претендентів на панування в Україні — „білих” і „червоних”. Мазепа кликав представників війська не піддаватися безнадійності, бо народ України за нами і, коли видержимо, то й світ визнає Українську Народну Республіку.

Петлюра говорив із запалом, казав про історичну заслугу української армії, бо вона своєю боротьбою збудила, „створила націю”. Петлюра кликав берегти нашу регулярну армію як основу боротьби за державність. Казав, що армія з урядом мусять відійти далі на північ, відпочити і знов рушити на ворога, що був у розкладі.

Далі промовляв полковник Василь Тютюнник, головний командувач армії УНР. Це була його передсмертна промова, бо В. Тютюнник незабаром умер з тифу. Повний віри в перемогу над ворогами, В. Тютюнник ствердив, що тільки страшна фізична втома знищила бойовий дух армії. Аджеж, — казав він, — ми відступасмо від ворога, що має ледве півтисячі воївків!

Дисонаansom на цій раді була промова отамана Волоха, що зовнішньо нагадував якогось печеніга чи берендія з наших літописів. Він вернувся до ідеї „радянства”, яка внесла руїну в Запорізький корпус армії УНР в березні 1919 р.: тоді Волох намовив деяких командирів корпусу проголосити „радянську владу”, бо, мовляв, після того большевицьке військо не буде наступати. Але не так сталося, і ослаблений Запорізький корпус мусів відступати через Дністер у Басарабію. Пізніше наших козаків випустили румуни на з'єднання з армією УНР, забравши обози з усяким майном Запорізького корпусу. Петлюра думав, що Волох покається, і тому не віддав його під суд. Команду над корпусом доручено полковникові генерального штабу Володимирові Сальському. Волохові дано під команду Гайдамацьку бригаду.

На раді в Старокостянтинові Волох сказав, що треба прийняти радянську плятформу і вступити в союз з боль-

шевиками, щоб боротися за світову революцію... Петлюра перервав Волохові промову. Відповідь йому дали Мазепа і член уряду Теофан Черкаський. Раду закінчено коротким словом Петлюри.

Виступ Волоха показував, що у війську появилися руїницькі елементи. Дійсно, незабаром Волох, порушивши наказ команди армії УНР, рушив до Любара і там, з двома іншими ватажками — Божком і Данченком — увійшов у контакт з українськими „боротьбистами”, що діяли в союзі з російськими більшовиками і мали свій комітет у Чуднові.

У Старокостянтинові я зустрів свого швагра Петра Омельченка, старшину української армії. Він був тоді при штабі армії УНР. На еміграції в Празі П. Омельченко закінчив Академію Мистецтв у класі малювання. Працював як маляр у Парижі до смерті в 1952 році.

Я не знав, де буду ночувати, то П. Омельченко сказав, що певно буде місце в домі, де він спинився. Випадково зустрів він студентку, яку знав з Києва, і думав, що й мене в тій родині приймуть. То була інтелігентна жидівська родина. Нам дали вечеряти, ми пили чай із самовара (відомо, що самоварний чай найсмачніший). Згадували Київ і спільних знайомих. Ми сказали, що військо УНР покидає Старокостянтинів, і цим дуже стурбували наших гостителів.

Ранком другого дня було сумне прощання. Студентка — і досі пам'ятаю її обличчя — плакала і казала: „Ви відступасте, а сюди прийдуть денікінці і нас поріжуть”... Вона мала вираз „скорбної матері”, як деколи доводилося бачити на старовинних іконах. Мені не подобається сглізація Діви Марії на образах на „нордійський” або „український” тип, та ще з вишиваною сорочкою. Марія, Мати Ісусова, мала тип семітський. П. Омельченко залишив у наших гостителів свій дорогий фотографічний апарат.

Що сталося з цією милою родиною в Старокостянтинові після нашого від'їзду до Любара, мені невідомо.

V

„Народ сей козако - руський... ко взаїмной незгоді (аще і з своїм власним поврежденієм) вельми склонний” (Літопис Самійла Величка).

Любар — старовинне містечко Любартів на Волині, назване іменем князя з литовської династії Любарта. Тут діяв Волинський Губерніяльний Повстанський Комітет, до якого прилучилися соціалісти-революціонери (боротьбисти), що співпрацювали з російськими більшовиками. У 1920 р. „боротьбисти” прийняли комуністичну програму і були примушені вступити до більшовицької партії. Під впливом „боротьбистів” Волинський Повстанський Комітет перетворено на Волинську Крайову Революційну Раду під проводом Коваля, боротьбиста.

Я приїхав до Любара 27 листопада і на другий день мав приватні розмови з членами Революційної Ради і був на її засіданні.

Відомо, що при невдачах з'являються різні фантастичні пляни, мовби рятунок і вихід із тяжкої ситуації. Наслідком поразки Денікіна і руїни українського регулярного фронту, почали ширити свою пропаганду комуністичні елементи серед українського вояцтва: мовляв, треба проголосити в Україні „радянську владу” і тоді Москва визнає українців за своїх союзників у боротьбі проти „всесвітньої буржуазії”, яка перша накинула Україні владу Скоропадського, а в 1919 р. допомагала Денікінові опанувати Україну.

Відомо, що до уряду УНР у Камінці на Поділлі приїздив приятель Леніна, швейцарський комуніст Фріц Плятен. Він привіз пропозицію договору УНР з більшовицькою Росією у війні проти Денікіна.

У вересні 1919 р. російська біла армія мала найбільші успіхи в війні проти більшовиків, вона була недалеко від Москви, і уряд Леніна готовий був на деякий час помиритися з „українським сепаратизмом”. Але в жовтні-листопаді воєнне щастя перейшло на бік більшовицької

армії, а руїна українського фронту дала надію Москві опанувати знов територію України своїм військом.

В цій ситуації партія боротьбистів хотіла здійснити свій вплив: бути „третьою силою” між УНРеспублікою і большевицькою Росією. Боротьбисти хотіли створити свою армію „Радянської України” і обстоювати незалежність України від Росії. Боротьбистам до зарізу було потрібно перетягти на свій бік вояцтво армії УНР і зліквідувати уряд Української Народної Республіки, як „капіталістичний”.

На „радянську принаду” пішли в Любарі, окрім Волоха, ще два отамани: Божко і Данченко, яких я назвав би „шукачами щастя”. Божка я знав ще з Катеринослава. Там він разом із студентом Павлом Вашлюком, що був родом із Галичини, zorganizував під час повстання проти режиму Скоропадського в листопаді 1918 р. „Запорізьку Січ”, що вела успішні бої проти російської білої гвардії, проти німецької залoги (австрійці без бою порозбігалися) та проти ватаг Махна, які діяли в союзі з російськими большевиками.

З Божка був відважний вояка, але він не міг звикнути до дисципліни в регулярній армії УНР. За непослух і бешкети був він арештований у Жмеринці в вересні 1919 р. і суджений. При арештуванні він протривався і був підстрелений в око. В Любарі ходив з чорною перев'язкою на сліпому оці. Пізнавши мене, гірко нарікав: „Нехай би вороги, а то свої, свої, зробили мене калікою!”

За згодою голови уряду І. Мазепи я пішов на засідання Волинської Крайової Револуційної Ради в Любарі. В промовах на цьому засіданні не було ясної думки й плану, зате було багато критики на уряд УНР, на Петлюру, що „не домовилися” з советською Росією. Учасники наради, окрім деяких, мені не були знайомі. Голова Ради представив мене, як редактора соціал-демократичного щоденника „Робітнича Газета”, що до середини листопада 1919 р. виходила в Камінці.

Я зголосився до слова і в досить довгій промові подав свій погляд на ситуацію. Я зазначив, що орієнтація на „червону” Росію повела б нас до руїни так само, як

шукання допомоги від „білої” Росії. Обох режимів Україна скуштувала і ставиться до них вороже. Хоч би як ми хотіли перемалюватися на „совєтський лад” Москва нам не повірить і при першій нагоді зліквідує. Я відкинув неоправдану критику уряду УНР, яку почув на цій нараді. Який уряд на світі, — казав я, — може похвалитися успіхами, коли всі сусіди — ближчі й дальші — до нього ставляться вороже? Хто з вас не знає, що ми воювали зброєю, відбитою від ворога, або вимінюючи її за цукор у Румунії?

Я кликав учасників наради триматися на пряму, який був даний Україні на Трудовому Конгресі в Києві в січні 1919 р.: народоправство, національна незалежність під прапором Української Народної Республіки.

Було видно, що більшість членів Ради поставилася до моєї промови прихильно. Після мене виступили два промовці (потім я довідався, що то були боротьбисти, що приїхали в Любар із Чуднова). Один, що звався Питенко (імени другого не пригадую), почав з того, що, мовляв, він почув тут „передову статтю із „Робітничої Газети” . . .” Питенко казав, що настав час створити українську червону армію, що всюди на українській території діють бойові частини під командою боротьбистів, і військо УНР мусить прилучитися до цього руху.

Мабуть, боротьбисти вірили в цей свій плян „незалежної радянської України”, бо уявляли собі, що російські „комуністичні брати” погодяться з цим. Але дійсність показала їм незабаром, що то була фантастична мрія.

Питенка я зустрів у Києві в кінці січня 1920 року. Випадково спинився у знайомій родині, де проживав і Питенко. Був він невеселий, бо тоді вже почався натиск на боротьбистів, щоб вони вступили до большевицької партії „в ім’я інтернаціоналізму”. Ворожість до редактора „Робітничої Газети” у Питенка минула. Він знав, що я приїхав до Києва з дорученням від армії УНР, що була в Зимовому Поході. Однак, я був певен, що Питенко не повідомить „старших братів” — большевиків про моє перебування в Києві.

В Любарі отамани — Волох, Божко й Данченко — показали свою „революційність”, напавши на державну скарбницю, що знаходилася на місцевій пошті. Це сталося 1 грудня 1919 р. Щоб уникнути відповідальности, цей „тріумвірат” з Волоховими „червоними гайдамаками” зараз вирушив із Любара. Уряд УНР переїхав до недалекого села Чорторії.

Я лишився в Любарі і тільки через день, темної ночі, добився до Чорторії на підводі. Віз мене селянин Федір Цецюра. За дорогу нічого не взяв. Все розпитував мене, „Чи буде Україна?” Я запевняв його, що буде неодмінно.

„Так і наші хлопці казали, що записалися до Петлюри. А де вони тепер?” — Знав Цецюра, як пощезь тифу косила наше військо, та й цивільної людности не минала.

В Чорторії вже були С. Петлюра і члени уряду І. Мазепа, О. Безпалко, Т. Черкаський, Л. Шрамченко, І. Паливода, П. Красний (міністер єврейських справ), Г. Солодар (заступник міністра народного господарства). Два останні були жидівської національности.

В Чорторії я довідався, що між збунтованими отамами настала незгода. Казали, що Божка убито при невияснених обставинах. Данченка Волох прогнав від себе і подався до Чуднова, де був комітет боротьбистів.

VI

„А всядем, братіє, на свої борзизя комоні”...
(Слово о полку Ігоря).

Сірий зимовий день у Чорторії. Вночі приморозок, удень сніг починає розтавати. Настав рішальний момент в історії Української Народної Республіки.

3-го грудня тут відбулася нарада уряду УНР з участю С. Петлюри, І. Мазепа та інших. На нараді були присутні представники війська: командир армії УНР Василь Тютюнник, Євген Коновалець, Андрій Мельник та інші. Тоді голова уряду І. Мазепа вніс пропозицію: уряд і армія УНР продовжують боротьбу за волю України в інших формах, як війну партизанську.

Бранці 4 грудня мені та міністрові праці Осипові Безпалкові доручено скласти Деклярацію уряду УНР до війська і народу України. Коли перечитую цю Деклярацію нині, то дивуюся, як швидко ми її склали. Кожний з нас почав писати свій проєкт самостійно; потім ми ці проєкти об'єднали в суцільний маніфест, дали зробити кілька копій на машині і роздали членам уряду.

І змістом і формою ця Деклярація творила цілість, бо давала опис внутрішньої і міжнародної ситуації, в якій знаходилася Україна в той час. Деклярація уряду УНР, датована 2 грудня 1919 р. Любаром (щоб не вживати назви „Чорторія”), була в своїй частині актом обвинувачення проти урядів західніх великодержав, що помагали ворогам українського народу і нищили бойову силу української армії, не допускаючи на територію УНР зброї, ліків і санітарного майна. В Деклярації уряду УНР читаємо:

„Доля судила, що український народ на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед держав світу. Територія України вважалася і вважається як принадна здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати оружною силою, а не як хата вільного українського народу і свободних рівноправних меншостей цієї країни... За час цієї боротьби в боях полягло велике число нашого вояцтва, а ще більше вільних синів України гинуло від усяких заразних хвороб. Держави світу не тільки байдуже дивилися на те, що український народ гине без найменших санітарних засобів, а навіть забороняли привозити на Україну потрібні нашому війську лікарства... Бичований і знеможений піднімався він у своїм завзятті до свого самостійного життя, до нових спроб стати вільним і самостійним громадянином світу. І напевне наше робітниче й селянське військо виконало б своє завдання, якби тяжкий іспит історії не знесилив матеріально і морально наших організованих сил”.

Далі в Деклярації сказано:

„Перехід Галицької Армії на сторону Денікіна поставив нашу Армію в надзвичайно тяжке стратегічне і матеріальне положення, бо одночасно з передачею ворогові сили військового майна для його наступу була відкрита

головна комунікаційна лінія... В зв'язку з зазначеним станом речей Правительство Української Народної Республіки заявили, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність... Правительство не припиняє своєї діяльності і доложити всіх сил, щоб боротьба українського народу за визволення була доведена до успішного кінця”.

В декларації стверджено, що реакційний російський режим генерала Денікіна поставив „проти себе трудящий народ України, всю українську і не-українську демократію. Попад Дніпром ідуть великі повстання українського народу проти російських чорносотенних завойовників”.

Уряд УНР у своїй Деклярації перестерігав націю перед будь-якими надіями на большевицьку Росію:

„Український народ та наше республіканське військо знає, що в большевизмі порятунку немає. Большевицький комунізм на українському ґрунті не приймається. Він може посіяти тільки нову міжгромадянську війну, нове кровопролиття і втретє знищити Україну матеріально. Вояки Української Армії і весь народ України! Нехай ваша віра в нашу народну справу не захитається ні на мить! Тяжкий момент, який переживає наш Рідний Край, вимагає від нас великої самопожертви. Але ніщо на світі не дається без боротьби”.

У Деклярації згадано, що боротьба українського народу за волю стала відома в світі і знайшла прихильників у демократичних колах різних країн.:

„Всесвітній Соціалістичний Конгрес в Люцерні 8-го серпня цього року одногосно признав Українську Народну Республіку... Нехай живе вільний народ України і його незалежна Народна Республіка!” (Оригінал цієї Деклярації уряду УНР зберігся в моєму архіві. Повний текст, без змін і скорочень видруковано в моїй книзі: „Ісаак Мазепа — борець за волю України”, Лондон, 1945 року).

Згадка про Соціалістичний Конгрес у Люцерні (Швейцарія) і його резолюцію в справі України призначена для тодішньої ситуації. В тому конгресі взяли участь — д-р Борис Матюшенко (від соціал-демократів) і проф.

Мих. Грушевський (від соціал-революціонерів). Разом з ними діяли на цій конференції делегати соціалістичних партій Естонії, Латвії, Литви, Вірменії, Грузії, Північного Кавказу. Соціалістичний міжнародний з'їзд висловив у резолюції своє задоволення, — „бачивши, як відроджується незалежність народів, котрі визволилися від панування держав, до яких їх прилучено насильством”.

В цьому з'їзді в Люцерні взяв участь відомий провідник російських соціал-демократів Павло Аксельрод, що був приятелем Михайла Драгоманова. Він голосував за визнання цим конгресом самостійности України та інших неросійських народів, що до революції 1917 р. належали до Російської імперії. Російські соціал-революціонери здержалися від голосування.

Постанова Люцернської Соціалістичної Конференції мала моральну вагу. В урядах великодержав, що мали рішальне слово в європейській політиці (Англія і Франція), соціалісти не брали участі. В Парижі й Лондоні уряди, з участю Клемансо, Ллойд Джорджа, Черчілля та інших, вважали, що слід помагати Польщі та „білій” Росії. В тодішніх обставинах, коли Україна була оточена з усіх боків хижацькими ворожими силами, згадка про прихильну до нас резолюцію міжнародної соціалістичної конференції приносила нашим воякам надію на перемогу нашої справедливої справи.

Проект Деклярації уряду УНР, що ми з О. Безпалком скомпонували в Чорторії, був затверджений урядом майже без змін.

Коло 5-ої години 4 грудня зійшлася нарада уряду з участю делегатів від війська. Присутні були голова Директорії С. Петлюра, прем'єр І. Мазепа та інші члени уряду. Від Армії УНР були на нараді: Мих. Омелянович-Павленко, Василь Тютюнник, О. Загородський, Є. Коновалець, Юрко Тютюнник, Є. Мішковський, А. Долуд, В. Трутенко (він заступав Ол. Удовиченка, командира 3-ої Дивізії, що занедужав на тиф).

Мені довелося оголосити на цій нараді Деклярацію уряду УНР. Делегати армії заявили згоду з її змістом, казали, що Деклярація висловлює настрої і надії війська.

Зокрема Юрко Тютюнник підкреслив у промові, що в його Київській дивізії старшини й козаки рвуться до дальшої боротьби й перемоги.

Несподіванкою для учасників наради була заява командира Січових Стрільців Є. Коновальця. Він повідомив, що його частина демобілізується, бо „дальша боротьба безвиглядна”. Ці слова викликали гостру реакцію М. Омеляновича-Павленка і невдоволення інших учасників наради.

5 грудня 1919 р. в Чорторії відбулася дальша нарада уряду з делегатами від війська. Напередодні з Чорторії виїхав С. Петлюра на захід, призначивши на пост командувача Армії УНР М. Омеляновича-Павленка, а на заступника — Юрка Тютюнника. Вас. Тютюнник уже лежав недужий на тиф і незабаром, 19 грудня помер у Рівному.

Згадуючи про призначення Мих. Омеляновича-Павленка на пост командувача Армії УНР 5 грудня 1919 р., хочу додати деякі факти, що відносяться до біографії цього визначного воїна. М. Омелянович-Павленко народився в Петербурзі від батька — українця і матері грузинки. Овдовіла мати вийшла заміж за барона Остен-Сакена в Петербурзі і там виростав М. Омелянович із своїм братом Іваном. В російській армії М. Омелянович відзначився в боях на фронті за першої світової війни. Революція застала його в Одесі, на посаді начальника військової школи. Коли вліті 1917 р. почали з російської армії виділятися українські солдати в окремі „українізовані полки”, то це збудило у полковника Омеляновича національну свідомість, і він пристав до українського руху з захопленням і негасимою вірою. Виріши в російській родині, Омелянович-Павленко і до смерті не навчився як слід володіти українською мовою.

Те саме було з іншим визначним діячем — Всеволодом Петровим, що в грудні 1917 р. привів до Києва на оборону УНРеспубліки проти російської „червоної гвардії” полк ім. Костя Гордієнка і пізніше брав участь у боях за волю України. Його предок був швед Стролман, взятий у полон під Полтавою 1709 року. Нашадок шведа

Стролмана — „Петрова” (бо був у неволі у царя Петра) — Всеволод — шукав „реваншу” за поразку під Полтавою . . .

Правду кажучи, мені миліші ті патріоти України, що йшли на боротьбу й жертвували своє здоров'я й життя за волю України, ніж „расові українці”, навіть з добрим знанням української мови, що помагали Москві закувати наш народ у кайдани: Дмитро Мануїльський, Владимир Затонський та інші подібні патріоти єдиної неділимої „червоної” або „білої” Росії.

6-го грудня відбулася нарада уряду з командирами війська в Чорторії. Щоб мати „волю руху”, командири заявили, що присутність членів уряду в час походу на схід може притягати особливу увагу ворожих сил, щоб зліквідувати політичний провід. Вирішено, що голова і члени уряду будуть сходитися з командою армії в певний визначений час в наперед умовлених місцях. Для зв'язку між командою Армії і урядом прем'єр І. Мазепа призначив політичних референтів при війську: Панас Феденко, Юрій Чубук, Михайло Гарасим, Василь Скляр, Микола Левицький — це були члени Соціал-Демократичної партії. Загурський належав до соціал-революціонерів, Василь Совенко — безпартійний, М. Гарасим, родом із Молошкович (Галичина), десь має перебувати в Америці. Може озветься на цей мій спомин про те, що „було колись?”

Деклярація уряду УНР 4 грудня 1919 р. (датована 2 грудня) була роздана командирам в копіях для оголошення всім військовим частинам, що виступали в Зимовий Похід. Цю Деклярацію підписали: С. Петлюра, І. Мазепа, Г. Черкаський, Г. Солодар, О. Безпалко, П. Красний, І. Паливода, Л. Шрамченко. В поході мені доводилося чути високу оцінку Деклярації воєцтвом Армії УНР: мовляв, „бере за серце” . . .

Зваживши всі „за” і „проти” в тодішній ситуації, ми думали, що ніяк не можна було впадати в безнадійність і казати: „Пускайся, куме, на дно, не трать сили”. Ми відчували, що „є ще порох у порохівницях, і не гнуться козаки” . . .

VI

„Чума з лопатою ходила"... (Т. Шевченко).

У Чорторії ми зустрілися з колишнім послом Галицького Союму, соціал-демократом Андрієм Шмигельським. Він мав віз і пару добрих коней. Казав, що не має сили рушити в похід з армією і хоче коні з возом продати. Це була добра нагода, бо ми, купивши коні з возом, мали можливість рухатися по українській чорній землі, що була вкрита снігом. Сніг у полі замерзав, але вдень розтавав. Тому шляхи були розбиті колесами й кінськими копитами. Піші козаки глибоко грузли в болото. Не всі мали добрі чоботи. Але рух наперед підбадьорив наше військо, воно йшло на схід із великими надіями, бо не зустріло на початку поважного спротиву від „російської „білої армії“.

Переходячи лінію залізниці, що вела на північ, до Бердичева, ми почули гарматну стрілянину: казали, що то був бій між „червоними" й „білими" за Бердичів. Нанісі попідрубували сокирами телеграфні стовпи понад залізницею і цим перервали зв'язок для „білих" з Бердичевом.

На возі зі мною їхав теж 15-літній Іван Скрипченко, мій учень із гімназії в Веселих Тернах. Він воював в армії УНР на панцерних поїздах „Стрілець" і „Син України", а тепер прилучився до Зимового Походу. Був із нього сміхотун, що всіх розвеселяв своїм дзвінким голосом. Радів, що ми вийшли з Волинської губернії на Київщину. Казав не раз, що волинська людність була байдужа політично, бо на тій території вже від 1914 р. товклося військо. Його питали волинські селяни, з якої він губернії, а тоді заявляли: „то йди собі додому, доки будеш волочитися світом?" У нас, — сміявся Скрипченко — на „Стрільці" казали хлопці: „Бог створив небо і землю, а чорт — Волинську губернію“.

Цю байдужість волинської людности підсичувала пропаганда духовенства. Єпископ Антоній Волинський, московський чорносотенець, призначав у своїй єпархії духов-

них осіб російської національності, і вони уживали свого авторитету для пропаганди проти України. Я сам був у священника в селі Грицеві на Волині, завязаного монархіста, присланого з Московщини на „обрусеніє”. Таких „духовних пастирів” було на Волині й Поділлі повно, і вони вели свою роботу на шкоду українському народові.

По дорозі зустріли ми відділ стрільців Української Галицької Армії. Із розмов з ними вияснилося, що їх послала команда помагати „білим” росіянам проти „червоних”. У стрільців був пригноблений настрій, вони не знали, чому це команда УГА віддала військо під „протекцію” білої Росії.

Автор споминів повинен записувати факти: те, що бачив сам або що чув у той час від інших. Тому нехай читач не дивується подекуди „імпресіоністичному стилеві” цього оповідання: дещо стерлося в пам'яті протягом 50 років, і я вважаю за невідповідне зв'язувати окремі епізоди „свіжими нитками”, писати так, як мені тепер здається або так, як могло бути.

Пригадую, що одного гарного ранку в грудні 1919 р., переночувавши в селі недалеко від повітового міста Липівця разом з політичним референтом армії УНР Михайлом Гарасимом, ми входили до цього міста. Раптом нам назустріч вийшов озброєний вояк з трикольоровою кокардою. Значить, — подумали ми, — тут у Липівці стоять денікінці. Він до нас причепився, — хто ми, відкіль і куди йдемо. Ми відповідали загальниками, мовляв, ми тутешні. Він сам не мав певности в голосі й рухах, тому побоявся нас „трусити”. Коли б це сталося, то невідомо, що б з того вийшло: я мав у себе револьвер системи „парабеллум”. Цей револьвер залишив мені В. Винниченко, коли на початку лютого 1919 року вийшов із Директорії УНР у Вінниці і збирався виїздити за кордон.

Наш „вступ” до Липівця може пригадати Михайло Гарасим, вийт Молошкович у Галичині; він десь перебував в Америці. За пацифікації 1930 р. його тяжко побила польська поліція, і не знаю, чи йому служить здоров'я.

Околиці України, в яких мені довелося в той час побувати, мали страшне спустошення через епідемію тифу. Бувало, що цілі родини вимирали і не було кому ховати. Щодня було чути в церквах „подзвіння”: то був знак, що на цвинтарях клали в землю мерців. Немало козаків армії в Зимовому Поході заражались тифом від нужі. Недужих або лишали на опіку добрим людям по шляху, де проходило військо, або ж возили їх на возах, не вважаючи на морози й сніги. Були в армії жертвенні лікарі, що помигали недужим і в тих тяжких умовах перенести небезпечну хворобу. Так переболів на возі й Михайло Гарасим. Товариство і лікарі врятували його.

Пригадую д-ра Олександра Плітаса, що був у Зимовому Поході армії УНР від початку й до кінця. Здається, був теж д-р Юрій Добриловський. Плітас умер в Америці після другої світової війни, Добриловський скінчив своє життя в Празі (Чехія), 10 років тому.

Нерішучість денікінського солдата при зустрічі з нами край Липівця мала свою причину: „білі” мусіли тікати з міста, бо до Липівця наблизилося українське військо. Там ми зустріли Київську дивізію на чолі з Ю. Тютюнником. При дивізії були політичні референти: Василь Скляр і Юрій Чубук.

Ще перед виступом армії УНР в похід з району Любара умовлено, що командири зустрінуться у визначений час з членами уряду в Липівці на нараду. Дійсно, того самого дня до Липівця з’явився голова уряду УНР І. Мазепа з Вінниці. Чому саме з Вінниці? Аджеж у Вінниці владу мала російська біла армія. Але було відомо, що серед старшинства і вояцтва УГА було велике невдоволення московською „білою” протекцією”.

Наше головне завдання було в той час: вирвати УГА із російської „протекції”, об’єднати нарешті збройні українські сили в одному організмі, під спільною командою, з єдиною політичною метою оборонити незалежну державу — Українську Народну Республіку.

На нараду до Липівця не міг прийти М. Омелянович-Павленко. Він прислав лист до прем’єра УНР, повідомляючи, що настрої в частинах УГА за негайне об’єднання з армією УНР. Те саме ствердив і Ю. Тютюнник.

Між українськими командирами Ю. Тютюнник був політично найбільше вироблений. Під час обіду в Липівці він згадав про своє перебування у повстанського отамана Григорієва на Херсонщині. Нарікав на „ідіотську політику” тодішнього французького уряду, який послав своє військо на Україну, мов би в якусь свою колонію. Уряд УНР не міг рішитися навесні 1919 р. почати війну проти французів і греків, що осіли були в Одесі, Херсоні, Миколаєві, щоб помагати військові Денікіна. Тому Григорієв проголосив „радянську владу” і рушив проти непроханих гостей: з боями взяв Миколаїв, Херсон, Одесу. Французи й греки мусіли тікати на кораблі.

Тютюнник високо цинив стратегічні таланти, безмежну відвагу Григорієва і його гумористичний характер. Григорієв (родом з Олександрії на Херсонщині, де я вчився в гімназії до 1913 р.) називав греків „Ісусовою кіннотою”, бо грецьке військо, привезене в Україну воювати за білу єдину неділиму Росію, їздило на ослах. Телеграми про перемоги над інтервентами над Чорним морем Григорієв обов'язково посилав теж своїй жінці — „Матильді Іванівні” в Олександрію. Була вона, мабуть, на ім'я Мотря, але назвалася „Матильдою” на західноєвропейський лад.

Тютюнник оповідав, що Григорієв збудував для своєї Матильді дім в Олександрії, але большевицьке військо, захопивши це місто, зруйнувало дім. При тому військова оркестра грала „Інтернаціонал”...

Тютюнник, бувши на чолі штабу у війську Григорієва (були то селянські сини степової України), зустрівся з боротьбистами, які хотіли використати цих повстанців для своїх цілей. Оповідав про розмову отамана з делегатами боротьбистів десь у степах Херсонщини: „Хто ви і що стоїть за вами? — питався Григорієв у боротьбистів. — За мною Єлисавет, Херсон, Миколаїв, Одеса і розбиті французькі танки. Ви за собою не маєте нічого. Отже, вступайте до нашої армії і робіть те, що я скажу...”

Тютюнник уважав пляни боротьбистів переманити армію УНР до себе і перемалювати її на комуністичний лад

за фантазію без усякого ґрунту. Деклярацію уряду УНР з 2 грудня Тютюнник називав політичною платформою армії УНР.

Відома визначна роля цього талановитого полководця в армії УНР. Після замирення між Москвою та Варшавою Тютюнник перебував у Польщі і організував Другий Зимовий Похід у 1921 році, що завершився відомою трагедією під Базаром.

У невияснених досі обставинах (про це колись скажуть історики, читаючи документи в большевицьких архівах) Тютюнник опинився в 1924 році в Харкові, читав в офіцерських школах лекції про тактику в партизанській війні. Після убивства С. Петлюри в Парижі 1926 року французький журналіст Бернар Лекаш був у Харкові і хотів відбутися з Ю. Тютюнником розмову. Але Ю. Тютюнник відмовився. Про цю зустріч писав Лекаш у своїй книжці : „Quand Israël meurt” (Коли Ізраїль умирає, Париж 1927 р.).

Ю. Тютюнник був свого часу членом Української Центральної Ради в Києві, мав військову освіту. Походив з незаможної селянської родини, казав, що замолоду возив буряки з панських плянтацій до цукроварні і знає тугу українського селянина за власною землею. Здається, на початку Сталінової „генеральної лінії” Тютюнника знищила машина большевицького терору.

В обозі Київської Дивізії в Зимовому Поході була теж молода дружина Ю. Тютюнника з малою дитиною. Казав він, що його жінці й донечці в війську „безпечніше”. Щоб дитина мала свіже молоко, в обозі була дійна корова, а може й не одна.

В армії Зимового Походу була зразкова дисципліна. Людність ставилася до війська сердечно-прихильно. Всюди козаків населення годувало, бо 1919 року був добрий урожай і всього було досить.

Через пошесть тифу бракувало робочої сили, тому ще в грудні на полях були невикопані буряки. Ідучи до містечка Пикова, пам'ятаю, ми почувли в густому тумані хрюкання свиней. Виявилось, що ціла черідка свиней паслася-ласувала цукровими буряками.

Зустріч у Липівці, здавалося, відбулась під щасливою зорею. Сюди з'явилися делегати Ініціативної комісії, що була створена в Вінниці для підготовки об'єднання обох українських армій. То були: Дмитро Сухенко, член Трудового Конгресу в Києві, приналежний до партії соціал-революціонерів, і Михайло Балицький, радикал із Галичини. Вони казали: в Українській Галицькій Армії, що вже вичуняла від епідемії тифу, було поширене бажання скинути „протекцію” Денікіна і об'єднатися з армією УНР. Як Сухенко з Балицьким довідалися про перебування І. Мазепи в Липівці, не пам'ятаю: мабуть, діяла якась інтуїція . . .

Негайно я одержав від прем'єра уповноваження діяти разом з Сухенком і Балицьким у Вінниці, щоб довести об'єднання армій до успішного завершення. І. Мазепа вислав лист до головного командира армії УНР М. Омеляновича-Павленка, щоб прислав делегатів до Вінниці на переговори з уповноваженими УГА.

До Вінниці я добрався з Балицьким і Сухенком пішки і на возі. Сухенко мав знайомих на хуторі біля Махнівки (наголос на а), і там нас прийняли як дорогих гостей: було всього їсти й пити. Господар запрог коні у віз і щасливо доправив нас до Вінниці.

Мене залишили край міста в домі відомої київської родини Русових. Завідував домом член Соціал-Демократичної партії на ім'я Курінний, інтелігентний чоловік коло 40 років. Тут була „явка” теж для прем'єра Мазепи. Курінний казав, що в Вінниці ще „товчуться” денікінці, але вони вже „в'ялі”, мов мухи восени . . .

VIII

„Rara est temporum felicitas”
(Рідко буває щаслива нагода)
„Упущение времени невозвратной смерти есть подобно”
(Цар Петро Перший).

Нам здавалося в Вінниці, що справа об'єднання обох українських армій під спільною командою завершиться

успішно і це дасть можливість відновити регулярний український фронт проти обох напасників: „білих” і „червоних”.

Омелянович-Павленко, одержавши лист від Мазепи про план об'єднання обох армій, прислав у Вінницю уповноважених для переговорів. То були: полковник Олександр Виннівський (тепер генерал у Дітройті), полк. Никонів і чотарі — Макаренко та Веремієнко. Від УГА в переговорах брали участь: отаман Омелян Лисяк і чотир Дмитро Паліїв. Я мав доручення від голови уряду Мазепи брати участь у переговорах.

Ситуація була всім ясна: денікінці покинули Вінницю і в безладді котилися до Чорного моря й до Дністра. Людяність України натерпілася від цього війська. Добровольча армія дістала відповідне прізвисьце „Граб-армія”... Начальна команда УГА дала на письмі зобов'язання задержати район Вінниці, Вапнярки й Жмеринки, щоб уряд УНР міг відновити на цій території нормальну адміністрацію.

24-го грудня 1919 р. в Вінниці уповноважені обох армій підписали договір про об'єднання під командою М. Омеляновича-Павленка. Текст договору довелося написати мені. 29-го грудня в Вінниці відбулося засідання ради міністрів УНР з участю І. Мазепи, І. Макуха, О. Безпалка, Г. Черкаського, І. Паливоди. Уряд затвердив договір про об'єднання обох українських армій. Рада міністрів при тому ухвалила відозву до народу України і до війська. Текст відозви написав я. Там є слова:

„Оповіщаючи громадян України про радісну подію — злуку обох українських армій під керуванням одного Уряду Соборної України, народне Правительство вірить, що віднині ніяка ворожа інтрига не розіб'є братерської єдності обох частин українського народу”.

Після втечі з Вінниці денікінців ми могли вільно рухатися в цьому місті над Богом. Мих. Балицький знайшов у „Мурах” (це вулиця в Вінниці) добре упорядковану друкарню. Патріотично настроєні робітники взялися видрукувати газету „Народний Голос”, де були вміщені теж відозви уряду УНР, статті і різні інформації.

Моя вступна стаття, писана в надії на перемогу УНРеспубліки над її ворогами, кінчалася словами: „З Новим Роком!“ Бувши в Києві при кінці січня 1920 р., я бачив цю газету у Сергія Єфремова. Отже, хтось із Вінниці привіз її до Києва.

У Вінниці я оселився, за посередництвом М. Балицького, в домі поляка Грохольського. Господаря не було, казали, що виїхав у Польщу. Дім був в повному порядку, була в ньому велика бібліотека. Від середини листопада я не мав у руках книжки і почав переглядати, що було в бібліотеці. Натрапив на „Щоденник подорожі р. 1769“, що написав німецький історик і філософ Йоганн Гердер, учитель поета Гете.

В тому щоденнику знайшов я слова про наш край: „Україна стане новою Грецією“. Вона розвине свою культуру, котра пошириться на Угорщину, Польщу, Росію і на Західню Європу... І думалося мені в ту ніч про ситуацію в Україні: пошесть тифу та інші епідемії, господарська руїна через невинні агресії хижих сусідів. Я думав собі: Далеко нам до Греції з її літературою, філософією, мистецтвом! Культурна творчість потребує хоч мінімального спокою. „Inter arma silent Musae“ (На війні мовчать Музи)...

У Вінниці я довідався про обставини смерті голови управи міста. То був Володимир Дудич, енергійний молодий чоловік з університетською освітою, член Української Соціал-Демократичної партії. Вліті 1919 р. він брав участь у повстанні проти большевицької окупації, був арештований у Титрові, на південь від Вінниці і там розстріляний. Тільки Небо знає імена всіх українських патріотів, жертв російського „білого“ і „червоного“ терору.

У Вінниці я зустрів Оксена Лолу, що був співробітником української соціал-демократичної преси ще від початку ХХ віку. Це був інтелігентний робітник, родом з Чернігівщини. У Києві він працював у підприємстві, що виробляло іконостаси та інші приналежності для церковної служби. Брав участь у нелегальній роботі Української Соціал-Демократичної партії, був не раз арештований і суджений. Мусів емігрувати на захід, працював

у Парижі до війни 1914 року. Там його хотів перетягти Ленін, повівши інтригу проти провідника УСДРП Левка Юркевича (Рибалки), як проти „поганого, паршивого буржуазного націоналіста”.

Але Лола не пристав до большевиків. В час першої світової війни стояв він на позиції поразницькій: від поразки Росії у війні сподівався революції, упадку царату. Французький уряд був у союзі з царською Росією і не дозволяв пропаганди соціалістів-емігрантів за поразку Росії в війні. Отож і Лолу мали вислати за межі Франції. Ім'я його зовсім еспанське; тому, не питаючи Оксена, французька адміністрація вислала його в Іспанію... Там жив і працював Лола до революції 1917 р. і зараз після упадку царського режиму вернувся до Києва. Був організатором професійних спілок, писав у пресі, вів пропаганду за УНР. Він добився з військом до Вінниці, але далі не мав сили. Був на лиці жовтий аж сірий, казав, що болить голова і ноги гнутья. Пізніше я довідався, що Лола умер у Вінниці з тифу.

Сповнені надій на успіх, ми рушили з Вінниці, щоб догнати Армію УНР і завернути її для об'єднаної дії з Галицькою Армією. Мали їхати на схід: Мазепа, Черкаський, Никонів і представник Галицької Армії, чотар Василь Чайківський. Фактично рушили в дорогу троє: Мазепа, Феденко, Никонів.

Це була фантастична подорож. В сніговій бурі ми шукали слідів Армії УНР в Липовецькому і Таращанському повіті і добралися до села Жорнища, де сподівалися зустріти Омеляновича-Павленка. Але даремно. Всюди до нас приязно ставилося населення, бо ми називали себе кооператорами. Українська мова викликала у людей довір'я до нас. Кликали до себе обідати й вечеряти і протестували, коли ми хотіли за гостинність платити. Тут епідемія тифу вже кінчалася, люди відживали від страшної пошести. Всюди ходили чутки про „військо Тютюнника”, що вирушило на дальшу боротьбу.

В Жорнищах ми спинилися в культурній селянській родині, два сини були студентами і воювали в українській армії, а після катастрофи прийшли до рідної хати.

Збиралися пристати знов до війська, але їх збентежила катастрофа Залізної дивізії під Животовим: командир Трутенко, через свою легковажність, довів дивізію до поразки при зустрічі з кіннотою Денікіна, що відступала на південь.

Із Жорнищ ми поїхали в повітове місто Гайсин, в надії, що там знайдемо котрусь частину Армії УНР.

Була темна ніч 7 січня 1920 року. Ми спинилися в заїзді, в чистих і теплих кімнатах. При вечері і при чаюванні (на столі гудів самовар) Мазепа ділився з нами надіями на об'єднання армій і на відновлення регулярного фронту. Полк. Никонів, бачивши прихильність людности до війська (він всюди казав, що належить до Армії УНР), висловлював переконання, що „ще не вмерла Україна”. Оповідав, що має родину на Полтавщині, але не вернеться додому, поки не буде Україна вільна, самостійна.

Як всюди, у Гайсині знайшлися люди, готові нам помагати, хоч не знали, хто ми і чого до того міста приїхали. Через директора гімназії, на ім'я Левицький, місцевий кооперативний союз виробив нам „добрі” документи, що ми співробітники кооперації. Молодий поштовий службовець казав, що в недалекому Брацлаві стоїть українське військо.

Не можу пригадати, як ми добралися до Брацлава. Там відбулася нарада 11 січня 1920 р., в якій взяли участь: Мазепа, Іван Лизанівський (соц.-революціонер родом з Галичини), Василь Чайківський, Федір Сумневич (губерніяльний комісар Волині), полк. Никонів, П. Феденко, Петро Шекерик (член Української Національної Ради Галичини) та Юхим Онипко, липовецький повітовий комісар. В 1920 році він супроводив прем'єра Мазепу в подорожі до Букарешту й назад до Армії УНР. У всіх небезпеках був діловитий, спокійний, розсудний. Коли боротьба Армії УНР завершилася поразкою в кінці листопада 1920 р., то Онипко був інтернований у Польщі. Звільнившись, жив у Львові, заробляв з своєю дружиною плетінням кошиків. Після другої світової війни недоля загнала Онипка в Аргентину, де він і помер. Багато могил українських патріотів з чистим серцем розсіяно по всіх континентах...

Смутна була нарада в Брацлаві, мов зустріч на несподіваному похороні. Одна звістка нас просто приголомшила. Василь Чайківський прочитав на нараді текст договору, що його уклали представники УГА з большевицьким Революційним Губерніяльним комітетом (Губревком) Поділля 1-го січня 1920 року.

Від „Ревкому УГА” цей договір підписали: поручник Давид і чотар Гачкевич. У договорі було написано, що УГА буде боротися за закріплення в Україні „радянського устрою”... Пізніше до назви „УГА” додано слово „Червона” і вийшло в скороченні „ЧУГА”. Це було явне порушення договору з Армією УНР, що був підписаний у Вінниці 24 грудня 1919 року.

Чайківський, інтелігентний молодий старшина, дуже вродливий, але без політичного досвіду, несміливо питався у Мазепи, може б він іменем уряду УНР дав свою згоду на перехід УГА на бік большевицької Росії. Мазепа рішучо відкинув цю пропозицію Чайківського, сказав, що за руїну УГА уряд УНР не може відповідати, бо договір з Москвою доведе УГА до загибелі. Чайківський повідомив членів наради, що УГА опинилася в скруті: „Команда Півдня Росії” вимагала, щоб УГА відступала на південь до Чорного моря, а від Ревкому з Вінниці прийшов наказ — пересунути в'їзди УГА на північ. Тоді у мене вирвалися слова, що може прийти наказ від командира Армії УНР Омеляновича-Павленка, щоб УГА рушила на схід, і яке рішення приймуть тоді командири УГА?

Було видно, що начальна команда УГА і старшинство були безпорадні, бо не мали політичного проводу. Вони хиталися „яко трость, вітром колеблема”. На нещастя, на чолі команди УГА стояли генерали Микитка і Ціріц: перший — українського роду, але германізований, другий — австрійський німець. Вони в тій ситуації були безпорадні.

Друга гірка несподіванка прийшла від представника партії Соціал-Революціонерів Ф. Сумневича. Він заявив на нараді в Брацлаві, що, за його відомостями, члени цієї партії збираються вийти з уряду УНР.

Слід згадати, що від кінця 1919 р. Москва змінила свою тактику щодо України. Центральний Комітет російської компартії в Москві 6 грудня 1919 р. прийняв резолюцію, в якій заявив, що ця партія визнає „самостійність Української Радянської Соціалістичної Республіки”. В резолюції дано директиву всім членам компартії помагати „вільному розвиткові української мови й культури”, що в державних установах треба уживати української мови. Партія забороняла примушувати селян вступати до хліборобських колективних господарств-комун і т. д.

Комісар війни Л. Троцький видав наказ до червоної армії, що рушила на нову окупацію України, мовляв, це військо хоче Україну „визволити, а не поневолити”.

Відомо здавна, що пропаганда — сильна зброя, особливо, коли вона ведеться систематично і невпинно повторює свої кличі. Це свого роду гіпнотизування. Ці методи знали Ленін з Троцьким, пізніше Гітлер і його міністер пропаганди Геббельс. Гітлер радив своїм партійцям уживати „dicke Lüge” (грубої брехні), якій, при частому повторенні, люди почнуть вірити. І досі комуністичні партії в різних країнах ідуть за порадою Леніна, який казав, що треба вживати в пропаганді хитрощів, „приховання правди” і т. д., щоб одурити противників і їх знесилити.

Ця криводушна пропаганда, як сказано попередю, мала вплив на частину провідників УГА: Давид і Гачкевич ввіймалися на московську принаду і 1 січня 1920 року підписали договір з большевицькими представниками.

Деклярації московських комуністичних вождів про їх „приятель” до українського народу знайшли прихильний відгук і між провідниками українських соціал-революціонерів. Був у тому теж вплив боротьбистів, що прийняли комуністичну програму і мріяли про незалежну від Москви „радянську Україну”.

Уже на нараді членів уряду УНР з представниками політичних партій і делегатів обох українських армій у Літині 25 грудня 1919 р. міністри І. Паливода і Г. Черкаський обстоювали плян переходу уряду на „радянську платформу”, бо тоді, мовляв, буде легше вести переговори з російськими большевиками в справі оборони інтересів

сів України. Декому здавалося, що магічна формула — „ми теж за совєтську владу” — припинила б агресію Москви проти України...

Нам удалося в дискусіях 25-26 грудня розвіяти ці „радянські ілюзії”. Але члени Центрального Комітету партії Соціал-Революціонерів, що були в Києві (Аркадій Степаненко та інші), на початку лютого 1920 р. постановили, що партія ставиться лояльно до комуністичного режиму і хоче діяти під большевицькою владою легально. Ці настрої і надії, мабуть, мали вплив на дальшу поведінку міністрів уряду УНР — І. Паливоди та Г. Черкаського: вони відійшли з політичного життя і в подіях Зимового Походу від кінця грудня 1919 р. не брали участі.

У Брацлаві наші дороги розійшлися. Хоч мало було шансів на поворот Армії УНР на захід для об'єднання з УГА, все ж вирішено, що я з полк. Никоновим маю вирушити на схід, передати команді армії найновіші інформації та добитися, щоб Армія УНР негайно вернулася в західні райони, де була розташована УГА. Мазепа вважав за потрібне, в інтересі державної справи, прямувати на захід, взявши з собою Ю. Онипка. Його непокоїла відірваність від інших членів уряду УНР, що були за кордоном або в Камінці на Поділлі.

26-го грудня 1919 р. ухвалено делегувати члена уряду О. Безпалка на захід з вимогою до поляків, щоб не захоплювали українських територій. В той час ходили чутки про якийсь договір С. Петлюри з Пілсудським у Варшаві. Мазепа хотів дати інформації на заході про боротьбу Армії УНР і про ситуацію в Україні.

З тяжким серцем і невеселими думками ми розлучилися в Брацлаві. Ідучи возом із Брацлава з Никоновим в розквасі (сніг розтав і колеса вгрузали по самі маточини), я згадував слова із „Думи” гетьмана Івана Мазепи: „През незгоду всі пропали, самі себе звоювали”... Бо для згоди потрібна спільна політична платформа. Але у нас — одні шукали рятунку в „радянській платформі”, другі бачили спасіння в „єдиній білій Росії”. Єдина реальна політична платформа того часу — незалежна демократична Українська Держава — УНРеспубліка — здавалася

одним „надто правою”, другим — „занадто лівою”. Фактично це була та ідея, за яку боролися і вмирали найкращі сини українського народу, в найтяжчих обставинах, як показав Зимовий Похід Армії УНР.

В цьому дусі був написаний лист прем'єра І. Мазепи до командира Армії УНР М. Омеляновича-Павленка. Цей лист я зашив у Брацлаві в свій одяг, щоб не загубити. В листі Мазепа між іншим писав:

„Не треба забувати, що наша Армія є страшний ворог для большевиків, тому вони ніколи не допустять її існування, як окремої організації, хоч би Армія й стала формально на позицію радянської влади... Необхідно при всяких обставинах твердо стояти на позиції Самостійної Народної Республіки”.

Ці слова були пересторогою проти дальших спроб боротьбистів перетягати Армію УНР на „радянську плятформу” і підпорядковувати її своїй партії. Про ці заходи боротьбистів дійшли відомості до нас у Брацлаві. Тут ми довідались від В. Чайківського ще іншу новину: команди російської „білої” армії просили начальну команду УГА бути посередницею в переговорах з Урядом і Армією УНР про спільну боротьбу проти російського большевицького війська. Мазепа дав відразу відповідь, що з таким політичним і мілітарним „мертвяком”, яким була армія і правління „Півдня Росії” (Денікін), уряд УНР не може мати нічого спільного.

Для головної команди Армії УНР прем'єр Мазепа передав мені кілька тисяч „гривень” і „карбованців”, що взяв з собою, виїжджаючи на схід з Чорторії. В той час валюта УНРеспубліки мала довір'я в населенні, її ставили вище від усяких „керенок”, совєтських рублів і банкнотів уряду Денікіна.

Згадую ці події і на думку приходять слова римського письменника I віку перед Христом — Саллюстія: „*Concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur*”. (Де згода, там і мале діло має успіх; через незгоду і дуже велика справа гине). Шаки і шаки... Через те, що в Камінці на Поділлі вліті 1919 р. не вдалося створити один уряд і об'єднати обидві армії для спільної дії, наша бо-

ротьба за державність була спаралізована — політично й мілітарно. Без єдиної політичної платформи і без єдиного стратегічного пляну наша боротьба не була координована. Колись у XVII віці один польський ворог України назвав повстання козаків і селян українських, що відбувалися перед революцією Богдана Хмельницького, „bessia sine capite” (потвора без голови), бо ті повстання не були координовані. Згадуючи ці факти, хочеться вірити, що надалі не повторяться подібні тяжкі помилки, які довели нашу боротьбу за державність до катастрофи.

IX

ПОДОРОЖ ДО УМАНІ

„Хвалилися гайдамаки, на Умань ідучи”.
(Т. Шевченко).

З фальшованими „добрими” документами гайсинських „кооператорів” рушили ми вдвох з полковником Никоновим із Брацлава на схід. У мене був теж паспорт на ім'я „книговода Івана Івановича Мельниченка” із села Сурська Михайлівка на Запоріжжі. Той документ дав мені студент Микола Мелешко в січні 1919 р. в Катеринославі перед моїм від'їздом на 6-ий Конгрес Української Соціал-Демократичної партії в Києві. Мелешко мав теж їхати на цей з'їзд, але лишився в війську, що під командою от. Гулого і Самокиша обороняло Катеринославі проти атак большевиків і махнівців. Махно був у союзі з комуністами. Тоді ще не було фотознімків на паспортах, і документ на ім'я „І. І. Мельниченка” годився для мене теж роками. Микола Мелешко згадує добрим словом. Був він відважний і безкомпромісовий у боротьбі проти всяких агресорів. В 1919 р. загинув у бою проти російської червоної армії, яка рясно почервонила нашу землю українською кров'ю. В той час, коли ми рушили через Гайсин на Умань, дороги були безлюдні. Ніхто не відважувався виїздити з дому, бо не було певності, чи не прийде якась „влада” і не забере коні з возом, а господаря пустить з самим ба-

тіжком. Коли ми доїхали до Гайсина, то наш господар сказав, що далі не може нас везти, бо коні пристали. Дійсно, нелегко було їм тягти воза розмоклою дорогою.

Я казав Никонову, що нам треба поспішати, хоч би й пішки доганяти Армію УНР в її поході. Він був іншої думки: „Підемо пішки, коли грошей не стане. Треба берегти сили до останнього, може найтруднішого моменту”. Досвідчений воїн, що пережив наступи й відступи вже від 1914 року, мав більшу практику.

Ми спинилися в Гайсині у тому самому жидівському заїзді, де були на Різдво 7 січня. Я залишив там свій мішок у Никонова і пішов за порадою до директора гімназії Левицького. Спасибі йому: він послав по кооператорів і, на диво, через дві години знайшлася пара коней і патріот, охочий везти нас „у поле незнаєме”, як писано в „Слові о полку Ігоря.”

І досі не можу забути своєї тодішньої необережності: я мав у своєму мішку не тільки гроші для Армії УНР, що їх передав прем'єр Мазепа, але також книгу протоколів засідань Центрального Комітету Української Соціал-Демократичної партії, партійні блянки і печатку ЦК УСДРП... Цього вистачило б для большевицької ЧеКа, щоб без довгих розмов зліквідувати мене при арештуванні. А я ще мав лист І. Мазепа до М. Омеляновича-Павленка з закликом обороняти Українську Народну Республіку проти всіх її ворогів...

13 січня тяжкою безлюдною дорогою доїхали ми до Івангорода. Вечоріло. У селі почули ми мов ластівчане щebetання. Прислухаючись, я пізнав мелодію „Щедрівки”. Діти ходили від хати до хати й щедрували:

Щедрик-ведрик, дайте вареник,
грудочку кашки, кільце ковбаски...

Ще мала тоді Україна що їсти.

В Івангороді ми переночували. Гайсинські коні не мали вже сили далі тягти воза. Візник мусів зостатися в Івангороді, поки коні спочинуть. Але він знайшов нам переміну: старий івангородський дід погодився везти нас

до Умані, казав, що в його літах він уже нічого не боїться...

Ранковий приморозок не ствердив чорної, глибоко розквашеної землі. Віз рухався помалу, але ми були й тому раді.

14-го січня коло 12-ої години дня ми під'їздили до села Паланки. Назва з часів „Грізного Війська Запорозького” (так написано на надгробку останнього кошового Калнишевського, похованого на Соловецькому острові в Білому морі. Територія Вольностей Запорізького Війська ділилася на „паланки”).

Перед Паланкою ми зустріли піхоту червоної армії. Було їх 10, а може 15 разом, ішли безладно, хиталися, було видно — напідпитку. Хтось хрипким голосом заводив і не кінчав „частушку”: „Што ж ти, стерва, задайся своєю поддєльной красотой”... Побачивши нас, ця юрба оточила нас і кинулася шукати, що було у наших мішках. Кинулася й до наших кишень. У Никонова не було зброї, але у мене знайшли вони револьвер. Один наставив цей револьвер проти мене: „Вот тебе амба!”

Дивно згадати: я не відчув ніякого страху в той небезпечний момент. Я відвів рукою револьвер від себе і, глянувши твердо в очі цьому очочому стріляти, сказав, що наперед треба перевірити наші документи, а тоді рішати. Мовляв, ми кооператори, країна не має ніякої влади, всюди розбій, а ми веземо гроші в кооперативний союз в Умані. Тому взяли з собою револьвер. Ми раді, що зустрілися з революційним військом, яке заведе порядок в Україні...

Ця патетична промова подіяла. Правда, революційне воїнство” вже розхапало гривні й карбованці, призначені для Армії УНР. При тому вони стиха гомоніли: „Товариш Троцький не велів грабувати”... Було тих грошей коло 150.000 карбованців, сума невелика, але „червоні” були цій здобичі раді. У Никонова знайшли вони образ Пречистої, яким його благословила мати перед війною 1914 року. — „Що це ти носиш на собі?” — „Хіба не бачили ікони?” — „Ну, носи далі, старик!”

Якимсь чудом вони не шукали далі, що було в мо-

сму мішку. Нам сказали йти за возом, а самі повилазили на віз і звеліли візникові рушати. Ідучи за возом глибокою грязюкою, ми чули дискусію. Вони рішали: чи нас на місці постріляти, чи послати на стацію Христинівку до ЧеКа. Я вмішався в дискусію. Сказав, що про гроші ми не будемо нікому жалітися, втрату покриє кооперація. Ми люди мирні, поспішаємо до своїх родин і т. д. Здається, згадка про гроші переконала їх. „Нехай ідуть к чорту!” — сказав один і всі погодилися.

Ми з випорожненими мішками рушили пішки до Умані, а наш візник повіз цих „ребят” в протилежному напрямі.

Ще перед цим, ідучи за возом, я питався червоноармійців, куди вони прямують. „Перше до Одеси, а потім — на Англію!”. — відповів один з них. Мабуть, вони уявляли собі, що від Одеси можна добратися до Англії сухопуттю...

Ідучи невилазним болотом до Умані, ми зустріли цілий полк червоної армії, що був у поході. Нас запитав молодий командир, хто ми. Наші кооперативні документи не викликали у нього підозріння. Питався далі, чи є в районі, де ми були, якесь військо. Ми відповіли, що немає. Він сказав, що „якісь боротьбисти” збираються творити свою окрему армію, але „ми цього не дозволимо”...

Уже будши на еміграції, я читав книжку відомого російського монархіста Василя Шульгина (родом — українця). Назва книжки — „20-ый год”. В ній писав Шульгин про своє блукання над Дністром на початку 1920 року, де він шукав переходу в Басарабію. Там зустрів він полк червоної армії, і при тому зав’язалася розмова. Шульгин сказав офіцерам червоної армії, що вони ведуть Росію до розпаду на окремі національні держави. На це була відповідь, що червона армія бореться за „єдину неділиму Росію”. „Сталося непорозуміння, — писав В. Шульгин: — І вони (большевики) за єдину неділиму!”

Таким чином і „білий” і „червоний” російський рух — це мов дві сполучені посудини: відношення до неросійських народів у них однаково імперіялістичне, гнобительське; тільки у перших насильство незакрите ніякими

фразами, а у других імперіялізм замаскований кличами про „рівність, братерство” і навіть „суверенність”.

В Умані вже було російське червоне військо, але патріоти УНР ще були зорганізовані і мали зв'язки з іншими містами, особливо з Києвом. Технічну допомогу давала кооперація, що була на Уманщині дуже поширена. В селі Дзєндзєлініці недалеко від Умані почав свою діяльність Христофор Барановський, відомий на всю Україну організатор кооперації.

Що діялось в Умані перед нашим приходом з Паланки до міста, описала моя дружина Марія, вже будши на еміграції. Перед виїздом з району Любара на початку грудня 1919 р. прем'єр Мазепа передав їй свої записки і різні документи на схованку і просив довести їх в певне місце, бо не хотів возити з собою в тому політичному вирі. Купивши коні і взявши з собою брата — поручника Петра Омельченка та Степана Матвієнка-Сікара, студента-козаків Армії УНР, вона взяла напрям до Умані. (Матвієнко-Сікар брав участь у бою під Крутами в кінці січня 1918 р. проти большевиків. На еміграції закінчив високу технічну освіту в Празі. Тепер працює як інженер у Бразилії). В записках моєї дружини читаю:

„Ось і Умань. По дорозі розпитали, де церковна школа та священик Крамаренко. Нам сказали, що його немає, а сама попадає. Ми поїхали до школи. Я забігла до пані Крамаренкової і сказала, хто ми. Розказала про Івана, її сина, слитала про невістку і т. п. Нас прийняли щиро, нагодували.

Я пішла з Степаном (Матвієнком — П. Ф.) на базар. Базар був повний всячини. Ми не знали, що купувати. Сиділи баби, продавали величезні білі булки та паляниці, печені на капустяному листі, ковбаси, сало, яблука, все, що тільки хочете. А ми вже так зголодніли! Питаємо ціну, — каже якусь дуже малу ціну. Ми думаємо, що за кілограм, кажемо — „дайте 2-3”. Баба дає нам стільки паляниць. Ми понабирали скільки можна було взяти і пішли до школи. Здавалось мені, що ніколи в житті не їла такого доброго сала. Рожеве, м'яке, що можна було мастити на хліб. У Крамаренків дали нам чаю. Потім варили обід...

„Пані Крамаренко водила нас до всіх свідомих українців... Познайомила з кооператорами. Вона збирала всі відомості, де яка армія, — все робила з щирости, з патріотизму”. (В жовтні 1920 р. я переходив через Умань і довідався, що пані Крамаренко була заарештована більшовиками і розстріляна. П. Ф.).

Далі в записках моєї дружини сказано:

„Скоро довідалися, що йде на Умань білогвардійська армія, що по дорозі все змітає, як сарана, скрізь робить жидівські погроми. Зараз завезли коні в якусь повітку, а коней поставили в підвал, заткнули вікно, щоб не було чути, як будуть ржати.

„Почалася страшна метушня в Умані. Жиди бігли до пані Крамаренкової і несли дорогоцінні речі, йшли ховатися на горище і де тільки було можна. Рано почався похід. Я вийшла мов на прохід на дорогу. По дорозі сунулися розбиті частини і сила обозу. Ішли жінки. Хто пішки, а хто віз на санчатах чи на возиках дітей та всяке: самовари, чемодани. Але не обійшлося без того, щоб не побили мимоходом жидів, не розпустили перин... Я дивилася на них: так такий кінець вам, тим, що зруйнували нашу армію і будували „неділиму”...

„Скоро розійшлася чутка, що наступає українська армія. Всі тішилися, що вернеться українська влада і буде порядок... Скоро ввійшов полк Костя Гордієнка. Штаб десь зупинився за Уманню. В Умані ми не могли вяснити собі ситуації. Запрягли коней і поїхали. Приїхали до штабу. Штаб стояв у попівському будинку. Полковник дуже нас гостинно прийняв, казав, що з урядом десь розминулися. Матушка (попадя) зварила смачну вечерю. На ранок хотіли вернутися в Умань, аж наші коні попадали, не могли звести їх. Вони об'їлися ячменю, порозпухали, і ми думали, що їм кінець. Петро з Степаном лишилися лікувати коней, а я пішки пішла до Умані.

„Українські частини прибували до Умані. Приїхав Чубук, що був у війську референтом. Скоро приїхав Гарасим. Вони довідалися, де ми є, і йшли до нас. Увесь час заходили військові. Але недовго пробула Армія УНР. Скоро насунулася нова частина — Волоха. Але вже „чер-

вона". Він назвав себе комуністом, і всі його вояки почіпляли червоні шлики. Прийшов Чубук почувати до нас. Довго сиділи, балакали. Вдосвіта пішов він у похід...

„Скоро прийшли якісь частини большевиків. Аж тут з'явився Панас з полковником Никоновим. Зупинилися у мене”...

Далі в цих записках згадано, що я пішов до бані скупатися ввечері:

„Я почекала його там. Вже вечоріло. Ми верталися з бані, додому було дуже близько. Але на дорозі стояли два большевики, обвішані з ніг до голови зброєю. Побачивши нас, вони закричали — „стій!” Панасові приказали лягати і направили револьвери на нього. Я почала їх просити, казала, що веду хворого чоловіка, котрий після тифу ходив скупатися в бані. Большевики постояли, подивилися один на одного і сказали: „Чорт з ним!” Ця частина пішла (з Умані). Петро запряг коні і повіз Панаса і полковника Никонова десь доганяти українські частини”.

На цьому уривається спомин моєї дружини про Умань. В Умані я мав зустріч з боротьбистами Немоловським і Савицьким. Немоловський був свого часу членом Української Центральної Ради, мав вищу освіту, Савицький був, здається, студентом. Не можу сказати, як вони довідались про моє перебування в Умані. Ці два творили, разом з Волохом, „тріюмвірат”.

Через свого післанця Немоловський і Савицький переказали, що в розмові зі мною буде теж Волох. Я відповів, що з Волохом не хочу зустрічатися. Тому при розмові були тільки Немоловський і Савицький. Вони хотіли, щоб я поміг їхньому плянові: переконати команду Армії УНР, щоб вона прийняла „радянську плятформу” і визнала за свою владу „Ревком Правобережжя” партії боротьбистів. Немоловський говорив зовсім щиро: Москва не хоче ніякої української армії, тому треба поставити Москву „перед довершеним фактом”.

Я розповів обом про мою розмову з большевицьким „червоним командиром” у Паланці. Таким чином, наші інформації сходилися. Але я рішучо відмовився помагати знищенню Армії УНР переходом на „радянську плятфор-

му”, сказав боротьбистам, що, на мою думку, і їхню партію Москва зліквідує.

Ми розійшлися мирно. В Умані було в той час розліплене повідомлення пра лекцію Савицького — „Історія партії боротьбистів”. Від весни 1918 р., коли створилася ця партія, відділившись від соціал-революціонерів, і до січня 1920 р. надто короткий період, щоб можна було говорити про „історію”.

Х. СЛІДАМИ ВІЙСЬКА УНР

“Wir reiten, wir reiten...” (Ми ідемо, ідемо).
R. M. Rilke: Weise von Liebe und Tod des cornets
Christoph Rilke.
(Р. М. Рільке: Пісня про любов і смерть корнета
Христофа Рільке).

Коні — гнідий і карий — вичуняли після „отрусення” завеликою порцією ячменю і на початку тягли віз підтюпцем. Дорога примерзла і віз не був важкий: полк. Никонів, я і поручник Омельченко, що взявся нас довести до штабу Армії УНР. Омельченко був погоничем, деколи брав я батіг і віжки напереміну.

Дороги були безлюдні, люди притаїлися в своїх селищах, бо одно військо „біле” — втекло, а невідомо було, яка приїде влада нова. Нам довелося розпитувати по селах про українське військо. Відповідали, що „приходив Тютюнник” і показували напрям, куди військо пішло. Пізніше ми довідалися, що в штабі Армії УНР вирішили назвати Армію „військом Тютюнника”, щоб не притягати до себе особливої уваги „червоних”, що наступали на Україну зі сходу. У той час діяли повстанські групи в різних областях України, на чолі з місцевими отаманами. Коло Синюхи — річки нам сказано, що „недавно” (числа ніхто не міг сказати) проходило „наше військо” з гарматами, які тягли воли; що гармати загрузли були в річці, і їх втягали „матроси”. Це дало нам зрозуміти, що то міг бути Тютюнник, бо в його дивізії були моряки. Він в Липівці хвалив своїх матросів: „Лізуть у холодну воду мов риба і ніякої протуди!”

За Уманню ми вже попали в степові околиці, що звалися колись „Диким Полем”. Там ходили ще в 18 віці татарські чабани з своїми стадами, і наші козаки з ними часто зустрічалися у кривавих боях. Хто з північних областей України йшов на вільне й небезпечне життя на південь, за Умань, того вважали за пропащого безвісти. Тому й приказка склалася: „Він ходить поза Уманню”.

Розпитуючи людей про наше військо, ми були безпорадні, бо говорили нам „не в одно”. Довелося робити зигзаги і петлі: то ми, в надії знайти військо, їхали на південь, то на схід або на захід, — і все без успіху. Нарешті спинилися в селі Витутіві і там заночували.

І досі згадую довір'я, з яким ставилася людність до нас, коли ми казали, що шукаємо українського війська: нас приймали як дорогих гостей, годували й напували і питалися, коли „настане Україна”.

Витутів має назву від великого князя литовського Витовта, що ходив з військом у Дикі Поля битися з татарською ордою.

Другого дня ранком ми вже збиралися в дальшу дорогу, коли це в селі появилася кіннота. Полковник Никонів зразу пізнав старшин того полку і повеселішав; то були свої. Між старшинами полку був чотар Веремієнко. Він вертався з півночі із переговорів з командирами большевицького війська, яке сунуло в Україну з півночі. Веремієнко і сотника Петрика послано після згаданої наради в Літині до російської червоної армії з вимогою, щоб припинила наступ в Україну.

Треба згадати, що в серпні-жовтні, коли Москва була під загрозою від білої армії Денікіна, большевицький уряд виявив охоту до переговорів з урядом УНР. До Камінця приїздив із Москви приятель Леніна, швейцарський комуніст Фріц Пляттен, з пропозицією — договору про спільну боротьбу проти Денікіна. Пляттен у розмові з головою уряду УНР І. Мазепою в вересні 1919 р. переказав слова Леніна: „Нехай би була в Україні добра демократична республіка, ніж погана совєтська”.

Пляттен зустрів у Камінці в редакції „Робітничої Газети” соціал-демократа Петра Бенцю. Бенця був перед ре-

волюцією 1917 р. на еміграції в Швейцарії і там заприятелював з Пляттенем, який належав тоді до швейцарської соціал-демократичної партії. В розмові з нами Пляттен щиро оповідав про критичне положення большевицького уряду, про невдоволення Леніна на Християна Раковського, якого він був призначив на пост „прем'єра” уряду Советської України.

Окупаційний уряд Раковського сприяв великодержавному націоналізмові. Раковський проголосив, що українська мова потрібна тільки „буржуазній інтелігенції”. В Україні уряд Раковського почав силувати хліборобів вступати в сільськогосподарські „комуни”. Режим Раковського збудив у масах української людности збройний спротив. Червона армія мусіла покинути територію України. Уряд Раковського був зліквідований рішенням Москви.

Бувши в кінці жовтня 1919 р. в Камінці, Пляттен привіз від російського уряду умови порозуміння з урядом УНР. Москва була готова навіть очистити частину української території, зайнятої червоною армією для Армії УНР. В цій справі була вислана до большевицького фронту на півночі України делегація, з участю державного інспектора Олександра Красовського.

Ситуація різко змінилася після капітуляції УГА перед командою білої армії „Півдня Росії” 6 листопада 1919 р. і наслідком успіхів червоної армії у війні проти Денікіна. Тепер у Москві мали надію знов захопити українську територію, тому большевикам не були потрібні переговори з урядом УНР. Хоч без надій на успіх, послали до большевиків ще одну делегацію з району Любара, а з Літина поїхала й третя делегація — Веремієнко та Петрик — після договору про об'єднання Армії УНР з УГА, що був підписаний 24 грудня 1919 р. в Вінниці.

Спроби спинити наступ російської червоної армії на Україну переговорами були безнадійні, але це робилося для остаточного в'яснення ситуації. В грудні 1919 р. був уже створений „Ревком” радянської України, з участю Володимира Затонського і Григорія Петровського, але

„уряд совєтської України” на чолі з Раковським ще не був відновлений. Москва, мабуть, вичікувала, як розвинуться події в Україні.

Веремієнко і Петрик доїхали на північ до частин червоної армії десь у районі Козятина і мали розмови з „червоними командирами”. Про спинення походу большевицьких частин в Україну не могло бути ніякої дискусії: „Добре, що нас випустили живих”, — казав Веремієнко.

Після того Петрик поїхав до Начальної Команди УГА, а Веремієнко рушив доганяти Армію УНР, що була в поході на південний схід. В дорозі він натрапив на кінний полк Армії УНР і шукав зв'язку з головною командою. Таким чином вияснилося, що ми з Никоновим мали те саме завдання, що Веремієнко.

У штабі кінного полку я зробив копії з листів від командирів армії Денікіна до Головної Команди Армії УНР на початку січня 1920 року. Це документи великої ваги, бо вони свідчать про політичну орієнтацію і настрої українських народних мас у той бурхливий час, коли рішалася доля України і цілого сходу Європи.

Перший документ — це лист полковника Попова до Головної Команди Армії УНР, датований 7 січня 1920 р. Подаю його в російському оригіналі, що був написаний дореволюційним правописом:

„Начальник Ольгопольскаго отряда Добрарміи. 7 января 1920 г. № 0341, ст. Голта. Господин Командир! Согласно приказанія моего начальства, прошу Вас не отказать отвѣтить на слѣдующіе вопросы: 1. Согласно ли украинское командование вступить в переговоры с командованием Юга Россіи, возглавляемым генералом Деникиным, о прекращеніи между этими арміями враждебных дѣйствій для совмѣстной боевой работы с нашим общим врагом — коммунистами. 2. Мнѣ приказано передать просьбу, чтобы переговоры, в случаѣ благоприятнаго их исхода, и будущій союз наш не обусловливался пока никакими политическими обѣщаніями той или другою стороны, так как политика требует времени, а враг сейчас близок. 3. Если Вы на эти переговоры согласитесь, то будьте добры для ускоренія дѣла прислать кого-либо уполномочен-

наго на переговори на станцію Голованевск, Юзефполь или иную, какою Вам будет удобнѣе станцію. Какою станцію Вы выберете, благоволите сообщить, дабы я мог установить с Вами связь. Прошу принять увѣреніе в моем к Вам уваженіи. Полковник Попов”.

(Переклад: „Начальник Ольгопільського відділу Добармії. 7 січня 1920 р., ч. 0341, ст. Голта. Пане командире! Згідно з наказом мого начальства, прошу Вас не відмовитись відповісти на наступні питання: 1. Чи згідна українська команда ввійти в переговори з командою Півдня Росії, очоленої генералом Денікіним, про припинення між цими арміями ворожих дій для спільної акції проти нашого спільного ворога — комуністів. 2. Мені наказано передати прохання, щоб переговори, в разі їх сприятливого закінчення, і майбутній союз не були мотивовані тим часом ніякими політичними обітницями з тої або іншої сторони, бо політика вимагає часу, а ворог тепер недалеко. 3. Якщо Ви погодитеся на ці переговори, то будьте добрі, для прискіпшення справи, прислати якогонебудь уповноваженого для переговорів на стацію Голованівську, Юзефпіль або на іншу, Вам вигіднішу, стацію. Котру стацію Ви виберете, будь ласка, дайте знати, щоб я міг нав'язати сполучення з Вами. Прошу прийняти запевнення моєї до Вас пошани. Полковник Попов”.)

Другий лист від полк. Попова був писаний українською мовою:

„Пане Отамане! Додаючи до цього офіційний до Вас лист, надіюсь, що те, що мало було статись ще в Києві, але волею судьби, а головно завдяки хижакцким вчинкам людської натури, не вийшло, буде мати місце зараз. Не будемо згадувати старе, не будемо розбиратися, хто винен, хто ні, бо це буде діло історії. Далеко краще, хоч і пізно, дійти до згоди. Чи не дивно, що як ті, так і другі б'ються з комуністами одночасно, але не можуть дійти до згоди між собою. У Вас є те, чого бракує у нас, прихильність людности. У нас є те, чого бракує у Вас — військове знаряддя. Від нашої згоди ми тільки виграсмо. Сам я вірю в те, що коли б ми раніше йшли в згоді, то Україна не

бідувала б зараз від комуністів, а Добармія у Москві прикінчила б комуністичну гідру. З пошаною полковник Попов”.

Ці листи полк. Попов передав через одного місцевого вчителя-українця. До нього Попов написав такий лист, з датою 8 січня 1920 р.:

„В случаѣ моего отступленія из Голты (на войнѣ все возможно), записка с моим новым адресом будет доставлена Вам на квартиру. В случаѣ моего наступленія на сѣвер, завѣряю Вас честным словом, что это наступленіе будет направлено не против Петлюровцев, а лишь для поддержки войск Добармьи, находящихся в районѣ Адабаш - Елизаветград. Полковник Попов”.

„Армія Півдня Росії” в той час „дихала на ладан”, була зненавиджена в Україні. Тому не могло бути й мови про будь-які переговори й союз з Денікіним. Листи Попова, однак, дають картину політичної ситуації в Україні в той час. Ті, що заперечували право українського народу на незалежність і не визнавали навіть назви „Україна”; ті, що почали атаку проти Української Армії в Києві 31 серпня 1919 р., тепер благали, щоб Армія УНР рятувала їх від заслуженої катастрофи! Ворожа сторона призналася, що не мала ґрунту в Україні і що Армія УНР мала прихильність людности.

Ще й досі ширяться в комуністичній пропаганді і в писаннях „білих” оборонців „єдиної неділимої Росії” легенди, мовляв, український рух за незалежність не мав і не має ґрунту у народних масах України. Ось, наприклад, книжка Н. Ульянова — „Происхождение украинского сепаратизма”, написана в Америці і видрукована в Еспанії, в Мадриді, 1966 р. Автор ставить догори ногами факти історії України і намагається представити український рух за незалежність як польську, австрійську та німецьку інтригу.

Подібне знаходимо теж у відомого американського дипломата Дж. Кеннана. Він писав не так давно, що „в центральній Україні” (тобто на Наддніпрянщині) та й узагалі в історії нашого народу не було стремління до національної незалежності.

Лист „білого” російського полковника в 1920 році дає ясну відповідь на протиукраїнську пропаганду одних і на недоброзичливі сумніви других щодо ґрунтовности українського визвольного руху.

В штабі полку глузували з пропозицій, що містилися в листі, присланому від „білої армії”: не було й думки про те, щоб Армія УНР могла в’язатися з російським військом, що хотіло повернути колесо історії назад: відновити єдину неділимую Росію на чолі з царем, забезпечити панування поміщицької класи і заборонити всі мови на славу „загальнозрозумілої” — російської.

Кінний полк, що його ми зустріли, мав свої завдання від команди Армії УНР, і ми вирушили з Витутова окремо, щоб добратися до штабу Омеляновича-Павленка. До нас прилучився чотар Веремієнко. Петро Омельченко залишив нам коні з возом, сказавши, що вступає до кінного полку.

Тепер у ролі кучера був Веремієнко. Коні під його керуванням мов переродились. Мене і Омельченка вони не слухали, бігли неохоче, мов робили нам велику ласку. Але коли Веремієнко взяв віжки в руки, свиснув і загрозив гнідому й карому довгою пугою, то вони нашорошили вуха і почали так щиро й завзято бігти, що я дивувався. Полковник Никонів казав, що Веремієнко наших коней „гіпнотизує”.

Веремієнко був родом з Чигиринського повіту, був високий, русявий, з сірими енергійними очима, з лицем рожевим аж червоним від вітрів і морозів. Була у нього глибока віра в перемогу нашої справедливої справи. Казав, що, будучи в дорозі, мав часто розмови з людьми. Хвалив патріотизм і охоту людности помагати Українській Армії: „Біда, зброї немає!”

Згадував Веремієнко початок 1919 р., коли большевицька пропаганда на деякий час збаламутила частину нашої людности. „Тепер інакше, — казав він, — коли б була зброя, то було б війська, скільки схочемо”.

Знов блукали ми від села до села слідами частин Армії УНР і всюди нас приймали мов рідних, харчували, напували і помагали всяким способом. Добралися до

околиці, де колись ходив „малими ногами” Шевченко. Почували у Вільшаній в одного літнього селянина. Він хотів подарувати мені кожуха, бачивши мій плащ, „вітром підбитий”. Я відмовлявся, бо зима не була сувора, мав я смушеву шапку, добрі чоботи, і тому кожуха не взяв. Від господаря почув сентенцію: „До 30 років чоловіка кров гріє, від 30 до 50 — кожух, а як стукне 70 років, то й чорт тебе не нагріє”. Йому вже було за 70.

Веремієнко гнав гнідого й карого далі, бо були відомості, що частини Армії УНР десь недалеко. Дійсно, в районі Городища (там бував колись Шевченко) натрапили ми на Київську дивізію.

Юрко Тютюнник зустрів нас дуже приязно, хотів почути політичні новини. Пасивність УГА, що від „протекції” Денікіна попала під „опіку” большевицьку, його глибоко вразила. Він прочитав лист Мазепи до команди Армії УНР, у якому прем'єр пропонував негайно рушити на захід, де була розташована УГА, щоб об'єднання двох армій зреалізувати. Сказав, що на це немає можливості, особливо, коли „Ревком УГА” в Вінниці підписав договір з російською червоною армією.

Ми відбули нараду з Тютюнником, з участю Никонова, Веремієнка і політичного референта Василя Скляра. Тютюнник казав, що до нього приходили делегати від боротьбистів і від большевиків, переконували, щоб Армія УНР пристала до війська, котре хотіли творити боротьбисти, як армію „незалежної радянської України”, або щоб включилася в ряди російської червоної армії для боротьби проти Денікіна. Тютюнник мав відомості, що російська червона армія була дуже знесилена епідемією тифу, тому сподівався, що вдасться зберегти збройні сили УНР до слушного часу на українській землі. Він відкинув усі пропозиції як боротьбистів, так і большевиків.

Турбувався Ю. Тютюнник нестачею зброї, казав, що молоді люди всюди, де проходили частини Армії УНР, хотіли вступити до війська, але довелося відмовляти, не було чим озброїти їх.

Тютюнник уважав за раціональне, що Мазепа з Брацлава рушив на захід для зв'язку з членами уряду УНР.

„Але не знаємо, казав, що діється в Києві. Там же під большевицькою окупацією наші політичні організації. Треба їх належно поінформувати”. Тютюнник наполягав, щоб я не їхав до штабу Омеляновича-Павленка, а рушив негайно до Києва. Мовляв, листи прем'єра Мазепи до командарма передасть полковник Никонів. „Київ мусить знати, що уряд і військо УНР вестимуть боротьбу до кінця”, казав Тютюнник. Тої самої думки були — полк. Никонів, чотар Веремієнко і політичний референт Василь Скляр.

Таким чином, мені треба було збиратися в небезпечну подорож на північ, на територію, де вже діяла большевицька влада з лихої слави Че-Ка. Жаль мені було, що не міг зустрітися з Омеляновичем-Павленком. Тютюнник казав, що Армія УНР плянує перейти через Дніпро десь у районі Черкас, бо ріка замерзла. — „Хочемо трохи налякати „лапацонів”, — сміявся цей видатний майстер партизанської війни.

Я взяв свій мішок з необхідними речами, мав при собі теж записну книжку й карту України. Попрощався з Тютюнником та іншими і у вечірній годині пішов у тому напрямі, де була залізниця. Дійшов до села Валяви, коли вже стемніло. Коло одної хати стояли молоді люди і я спитав, як найближче дійти до залізниці. — „Еге, тепер поїзди спочивають, — почув я голос. А потім: — „Це ви, Панасе Васильовичу?”

То був мій учень із гімназії в Веселих Тернах Гандзенко. Пізнав мене, запросив до своєї хати.

Дійсно, малий світ, подумав я, натрапивши несподівано на хлопця, якого залишив у Тернах ще в січні 1918 року.

ХІ

ВІД ГОРОДИЦА ДО КИЄВА

„Святий Київ” (Т. Шевченко).

Мій учень Гандзенко сказав, що в недалекому селі — Хлистунівці — учителює мій земляк із Веселих Тернів, Кіндрат Нагаєць, добрий приятель. Я рішив провідати його.

го. Була це велика несподіванка для нього і його жінки, коли я зайшов до шкільного будинку в Хлистунівці.

Нагайця я застав у ліжку. Він був вимучений тифом, жовтий і худий як смерть, тільки очі блищали. Але вже видужував, небезпека минула. Мене Нагайці зустріли як вихідця з того світу. Казали, що в Тернах по мені вже панахиду правили, бо хтось приніс звістку, що менедесь убито.

Не міг я спинятися в Хлистунівці, мусів поспішати. З Гандзенком дійшов до Завадівки, що лежить при залізниці.

Завадівка була мені знайома ще з весни 1918 року. Тоді ми — „три мушкетери”, — як нас називали в Тернах: Василь Скляр, Захар Малолітко (у 1919 році отаман повстанців під прізвиськом „Сатана”) та я прямували до Києва і зайшли до селянина Микити Бевза в Завадівці. Ми мали на собі військові плащі — шинелі — і нас уважали за мобілізованих солдатів. Був з нами і четвертий супутник, Омер Боїч, австрійський полонений із села Жепче в Боснії. Яким способом він пристав до нас, не можемо пригадати. Був прив’язаний до нас мов до рідних. В дорозі співав сербську пісню:

Ой яворе, яворе,
Ти йом дерево найболе

або воєнну:

Галіціє, то проклето место,
Я там био ранен често...

Мусульманин Омер прямував з нами до Києва. У Бевза нам дали пообідати, і господар зовсім поважно казав: — „Чого вам блукати світом? Оставайтесь тут, у Завадівці, женіться, у нас дівчат і удовиць молодих хоч греблю гати”. При розмові була й гарна дочка Бевзівна і було видно, що вона була б охоча віддатися. Ми подякували за раду, сказали, що зайдемо другим разом і поговоримо про весілля. Тепер я не зайшов до гостинного господаря Микити Бевза, бо мусів поспішати.

Уже після щасливого закінчення Зимового Походу в травні 1920 р. оповідав мені Василь Скляр, що деколи відбувалися весілля старшин Армії УНР в Зимовому Поході. Коли котрийсь полк спинявся на 2-3 дні в селі чи містечку, то нав'язувалися знайомства і „любов з першого погляду” з місцевими попівнами або вчительками, і та чи інша пара йшла під вінець з дозволу командира. Не було випадку, щоб такий молодожон „з війська zostався”, коли був виданий наказ про дальший похід. А молода дружина виряджала свого наймилішого в бойову дорогу з сльозами, але з надією, що він вернеться до неї переможцем над ворогами України.

У Завадівці я попрощався з Гандзенком. Він дуже жалкував, що його не прийняли до війська, бо не було зброї. Але, мабуть, і через літа, бо йому не було й 16 років.

На залізниці не було ніякого руху. Я йшов по шпалах на північ і добрався до Миронівки. Там уже почався рух на залізниці, мабуть з почину персоналу залізниці, бо у вагонах кондуктори не питали білетів, а брали „натурою”: муку, сало, яйця, масло. Їхали переважно кївські перекупки з мішками. Я заплатив українськими гривнями, і кондуктор був задоволений.

У вагоні було тісно, мов оселедці в бочці сиділи люди. Точилися розмови на політичні теми. Говорили, що знов прийшли „каци” (скорочене — „кацапи”), грабують і вивозять усе на Москву. „Нам краще, коли буде тутешня власть”, — казав один безрукий інвалід у військовій одежі. В розмову змішався оборонець Москви, що мав два мішки з усяким добром: — „Ось ми відділилось від вас, хаклів”, — казав він згорда. — „Відділяйся, чоловіче, ще й підсадимо!” — загукали подорожні з різних кутків вагона, на якому був напис: „сорок человек, восемь лошадей”. А нас було, мабуть, більше як 120. Раді, що втиснулися в вагон, пасажири весело гомоніли, а молодші й заводили пісень. Співали стародавньої, відомої ще з доби Хмельницького —

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася —

або новоспеченої:

Я на бочці сиджу, бочка вертиться,
Записався до Петлюри — Махно сердиться . . .

Поїзд не доїхав до стації Київ, спинився, щоб „мішочники” повилазили з своїми „бебехами”, бо на стації большевицька міліція забирала все, що везлося з села, а „спекулянтів” арештовувала. Для мене це була велика вигода, бо я ніяк не бажав потрапитися в руки комуністичним дрібним і більшим начальникам.

У Києві пішов я знайомими вулицями. Лежав сніг, був невеликий мороз. Тиша в місті, немає руху. Вікна позабивані диктом, ворота в домах позамикані і там стоять добровільні сторожі. Прийшов я до Педагогічного Музею, в якому 1917-1918 р. засідала Українська Центральна Рада. Оглянув собор Святої Софії, любувався красою старовинних церков. Навіть забув, на деякий час, що мушу знайти собі пристановище в місті. Хотілося подивитися в Михайлівському провулку ч. 4 на будинок, де виходила під мою редакцію „Робітнича Газета” до кінця січня 1919 року, та на будинок ч. 42 на Хрещатику: там знаходилась модерна друкарня Української Соціал-Демократичної партії з великою ротаційною машиною. Але я остерігався, щоб не потрапитися на очі знайомим, хоч мав уже бороду, яка значно змінила мій вигляд.

Мав я кілька адрес, куди можна було зайти і вияснити можливість перебування в Києві. Вибрав найменш „окату” адресу, що не могла бути під наглядом ЧеКа. То була старенька пані на прізвище Богданович. Я передав їй рекомендаційний лист, і вона зразу ж сказала, що можу у неї спинитися.

Вранці, в ідальні, де стояв самовар і пили чай, я зустрів знайомого: то був боротьбист Питенко, з яким мені довелося вести дискусію в Любарові. З ним був і другий його партійний товариш. „От, — подумав я, — конспіративне приміщення! Дай Боже, відсіль вибратись!”

Боротьбисти після снідання пішли, а пані Богданович казала мені, що вони дуже стурбовані, бо росте напруження у них з більшовиками.

Я вважав за вигідніше для себе не жити з боротьбистами під одною стріхою. Подякував за гостинність і попрямував на Маріїнську-Благовіщенську вулицю, де був дім відомого мецената української культури Євгена Чикаленка. Власник дому був у той час у Відні, але я сподівався знайти Левка Євгеновича Чикаленка, члена Української Центральної Ради, мого колегу з студій у Петербурзі.

Левко Чикаленко був дома. В тім самім домі жила Юлія Миколаївна, дружина Євгена Чикаленка, і відомий публіцист та знавець фінансів Петро Януарієвич Стебницький. Для них я був мов воскреслий із мертвих, бо й до Києва хтось приніс чутку, немов би мене вбито в Пашківській волості в листопаді 1919 року.

Левко Чикаленко був добре поінформований, що діялось у Києві під новою більшовицькою окупацією. Казав, що режим ще не зміцнів, але арештовують людей без розбору. „Можна у мене переночувати, поки знайду безпечне приміщення”, — казав мені. Отже я рішився: думав, що „козак не без долі”. До глибокої ночі інформував я моїх гостей про катастрофу українського фронту і про похід Армії УНР.

На другий день пішов я з Левком Чикаленком в кооперативний будинок „Дніпросоюз”. Довелося йти пішки, бо трамвай „відпочивав”, не було електричної енергії. Левко Чикаленко не мав рукавиць, тому надягав на руки теплі панчохи. Але не приймав нічого трагічно. Нарікав тільки на руїну культури в українській столиці. Казав, що в зоологічних кабінетах університету службовці позабирали спирт із усяких препаратів, і пропали цінні речі, потрібні дослідникам.

Кількаповерховий будинок „Дніпросоюзу” був ідеальним пристановищем для всякого роду „нелегальних осіб”. Сюди приїздили з різних кінців України представники кооперативних установ, тут був постійний рух, так що більшовицькі шпигуни не могли взяти всього під

свою контролю. Окупаційна влада хотіла використати кооперацію для своїх цілей — вивозу з України різних товарів, тому не рішалася зразу зліквідувати кооперативні організації.

Мене прийняли в „Дніпросоюзі” і записали як кооперативного бухгалтера Івана Івановича Мельниченка.

Тут зустрів я іншого свого товариша Михайла Мироненка, родом з Харківщини, що студіював економічні науки в Петербурзі до 1917 року. Він був добре обізнаний з системою грабування України Москвою. Оповідав, що прислана з Москви „Межведомственная Учётная Комиссия” (МЕЖУЧКОМ) навіть папір конфіскувала й вивозила, хоч в Україні паперова промисловість не була розвинена.

Чикаленко й Мироненко належали до Київського комітету Української Соціал-Демократичної Партії і відбували регулярні наради з іншими діячами, членами Центральної Ради: Миколою Ковальським і Григорієм Довженком. Перший був після 1920 р. у Варшаві і в 1944 р. вивезений німцями в концентраційний табір у Дахав, де й загинув. Г. Довженко був у Парижі директором Бібліотеки ім. Петлюри і вмер 1960 року.

З Левком Чикаленком я пішов до відомого дослідника літератури і публіциста Сергія Єфремова, що стояв на чолі Українського Комітету Громадських Організацій. Про похід Армії УНР С. Єфремов мав відомості ще до мого приїзду, але його найбільше інтересувала політична ситуація. Мої інформації, що Уряд УНР продовжує діяти в напрямі, визначеному Трудовим Конгресом у Києві в січні 1919 р., прийняв Єфремов з великим задоволенням.

Провідав я теж члена Центральної Ради, відомого історика Йосипа Гермайзе, що був приятелем С. Єфремова, а також Дмитра Чижевського, з яким учився в гімназії в Олександрії на Херсонщині.

Д. Чижевський оцінював ситуацію песимістично: „На наш вік їх (большевиків) вистачить”, — казав він. На жаль, ці слова були пророчі. Проф. Чижевський є тепер директором Слов'янського Інституту Гайдельберзького

університету; він — автор численних праць з філософії та історії літератури різними мовами.

В „Дніпросоюзі” сходилися вісті з різних кутків України. Там уже знали, що „Тютюнник” на лівім боці Дніпра. Цю звістку прийняли всі з захопленням, бо то був знак слабости червоної армії. Вечорами в „Дніпросоюзі” сходилися люди з різних околиць України. Кооператори привозили з собою різні харчові продукти, не бракувало й напоїв. Дівчата смажили млинці, ковбаси, готували яєшню, а кооператор Петро Іванович із Черкас у промовах громив Москву та її режим. Підпилий, сипав анекдотами, що люди аж боки рвали від сміху: мав він артистичний талант. Деколи він співав ліричним тенором:

Ой не цвіти буйним цвітом,
Зелений катране,
Тяжко-важко на серденьку,
Як вечір настане...

Все затихало — німіло в кімнаті, тільки дівчата в білих фартушках, стоячи при дверях, зідхали і витирали сльози з підпухлих очей.

Петро Іванович казав до них: — „Мої голубоньки, жаль мені вас, бо яке ж ваше життя?” Щоб розвеселити товариство, звертав на весело-іронічну київську мелодію:

Жизнь наша проклятая,
Кохточка подратая...

Мироненко попереджав мене, щоб я не виходив на вулицю завидна, але я не міг всидіти в будинку „Дніпросоюзу” і відвідував Єфремова та інших, спостерігав київське життя. Людність не була забезпечена харчами, голодувала.

На Хрещатику я побачив крісло, в якому сиділа інтелігентного вигляду жінка. На грудях у неї був напис великими буквами: „Умираю з голоду”... Люди проходили байдуже повз неї. На Хрещатику хлопчик років десяти щось продавав і приспівував:

Був Микола дурачок,
Та був хліб п'ятачок;
А розумні комуністи.
Та нічого їсти!

Що були „спобода слова” в українській столиці... На тому ж Хрещатику були вивішені списки людей, розстріляних Чекі за спекуляцію золотом, брилянтами та чужими валютами. Майже всі прізвища розстріляних були жидівські.

В перших днях мого приїзду до Києва побачив я на вулиці похід військової частини. Люди збіглися з цікавості, бо цей військовий відділ співав популярну пісню: „Ой на горі та жєнці жнуть”. Я підійшов ближче і своїм очам не хотів вірити: то були „червоні гайдамаки” отамани Волоха! Значить, подумав я, боротьбистам не вдалося створити своєї партійної армії, і Волоха прийнято в російську більшовицьку червону армію...

Другим разом, теж випадково, натрапив я в Києві на велику маніфестацію боротьбистів. Йшли люди з червоними прапорами, з портретами партійних вождів і з таблицями, на яких стояло: „Кров горить на наших прапорах” і т. д. В партії боротьбистів була незгода: одні приймали пропозицію злиття з більшовиками, але велика частина була проти. Перемогла перша течія, і боротьбисти зникли з політичного кону.

Я виживав за велике досягнення, коли в Києві „відкрили” державного інспектора Армії УНР Олександра Кравецького. Він був членом української делегації, висланої в Москву на переговори. Це був старшина з високою економічною освітою, бойовий і політично вироблений соціал-демократ.

Кравецький оповідав про своє перебування в Москві: українську делегацію приймав комісар закордонних справ Червоні уночі, бо він удень спав. Тоді перебував у Москві теж делегат від Афганістану, і з доручення советського уряду запрошено делегацію УНР і афганістанського дипломата до оперного театру, в ту саму ложу.

Не пригадую, про що розмовляли українці з делегатом Афганістану і якою мовою. В той час у Москві ще вагалися, яку остаточну політичну лінію взяти щодо України. Тому Красовського та інших не заарештували, випустили на Україну.

Красовський навіть одержав від комісара Володимира Затонського письмову рекомендацію в Донецький Басейн, щоб там йому дали роботу „за спеціальністю”. Затонський у своєму листі зазначив, що Красовський в Донбасі „не будет опасен”. Красовський відкрив цей рекомендаційний лист, прочитав і в Донбас не поїхав. Ми умовились, що разом вирушило до Армії УНР в найближчих днях. Я дав Красовському свою нову адресу на Осіївській вулиці, на Лук'янівці. Над „Дніпросоюзом” нависла небезпека. Мене повідомили, що ЧеКа довідалася якось про моє перебування в Києві і шукала „ворога народу”.

Заходив я теж до свого колеги з студій у Петербурзі Степана Гончарова. Він бідував, але далі науково працював, мав дуже добру бібліотеку римських і грецьких авторів. Я вже більше як рік не мав нагоди читати твори античних авторів, тому два дні пробув у Гончарова, користаючись його бібліотекою.

Надвечір з мішком за плечима я покинув будинок „Дніпросоюзу” і помандрував аж на другий кінець Києва, на Лук'янівку. З Красовським я мав вирушити другого дня з Осіївської вулиці до Армії УНР. З нами збирався в похід молодий повстанець Оксаненко, що був Красовському джурою.

Шлях на Лук'янівку здавався мені безконечним, ноги гнулися мов з гуми зроблені, в голові гуло, сказав би, дзвони церковні гомоніли. Нарешті доплентався на Осіївську вулицю. То був притулок для осиротілих дітей.

Завідувала притулком моя землячка з Олександрії — Наталя Г. Я сказав їй, що в „Дніпросоюзі” Петро Іванович, кооператор, занедужав на тиф, і що я сам не чую себе добре. Вона сказала, що наперед я мушу скупатися, ванна приготована, а мою одягу треба піддати дезінфекції. З великим трудом я скупався і пішов у ліжко. Тепло-мір показав більше як 40 градусів.

Уранці прийшов Красовський, готовий до мандрівки, і побачив, що зо мною сталося. Тяжко мені було повернути язиком і сказати: — „Щасливої дороги!“ Уже гарячка мене зломилла.

Мавши зв'язки в шпиталі, Наталія Г. знайшла місце для мене. Я лежав без пам'яті майже 20 днів. Коли прокинувся, біля мене був пацієнт, що вже видужував після тифу, молодий студент. Як вияснилося, — співробітник ЧеКа. Мав він до мене симпатію, ділився зо мною їжею, яку йому приносили. Мав вино, навіть консервовані виноград та інші овочі. Хотів, однак, вияснити: чому я в гарячці цитував латинські вірші. Я сказав йому, що колись готувався до іспиту на „атестат зрілости“, вчився латини, але „капіталісти не допустили“, тому залишився навіки бухгалтером...

Наталія Г. зрозуміла, що це сусідство було небезпечне, і постаралася мене виписати „на волю“, хоч я ще ледве ходив. Вона казала, що агенти ЧеКа мене шукали в Києві, про це ходили чутки. Мабуть, хтось пізнав мене, коли я ходив містом, хоч я був з бородою.

Сиротинець на Осіївській вулиці був найпевнішою схованкою в тодішніх обставинах. Я не виходив з дому, та й не мав на те сили. Коли трохи зміцнів, то думав, як вибратися з міста. Але ліва нога докучала, була наслідком високої гарячки, майже спаралізована, мусів її „волочити“.

Весна і молодий організм потроху перебороли цей „здобуток революції“. Згодом я ходив аж до стародавньої Кирилівської церкви, любувався прегарними мозаїками. Муки грішників у пеклі були представлені на мозаїчних образах з особливою експресією. Під одною такою іконою був напис: „И скрежетъ зубовный“... Мені хотілось молитися, щоб Вища Сила послала негайно гнобителів України туди, де грішники скрегочуть зубами. Але, здається, такі молитви не дозволені...

Видужуючи після тифу, я почав виходити в недалекий яр з ліском, любувався синьою водою Почайни, що вливається в Дніпро. Далі розлився на десятки кілометрів Дніпро. Про цю ріку писав гіперболічно Гоголь, мовляв, рідко котра птиця долетить до її середини...

Недалеко Осіївської вулиці знаходилась незабудована земля цегельні Зайцева. Там я зустрічався з знайомими, щоб не накликати біди на сиротинець. Семен Благий, активний член УСДРП, з яким я знався ще в Петербурзі, був артистом у якомусь київському театрі і приносив мені вістки про те, що діялося в місті.

На території цегельні Зайцева він показав мені яму, де 1912 р. знайдено убитого хлопця Андрюшу Ющинського. Царська адміністрація влаштувала з того судовий процес — обвинувачення проти жида Бейліса, мовляв, то було „ритуальне вбивство”. Однак ця справа була шита білими нитками. Навіть відомий російський монархіст і антисеміт Василь Шульгин, редактор газети „Киевлянин”, осудив методи царської адміністрації, що хотіла викликати жидівські погроми і тим відвернути від царського режиму небезпеку революції.

Благий дав мені адресу Петра Бензі, що якимось добрався з Камінця до Києва, і ми радилися про ситуацію в Україні разом з Чикаленком, Довженком, Ковальським і Мироненком. На організаційну роботу знайшлися гроші, передані з Камінця до села Денеші біля Житомира. Значну суму прислано до Миколи Ковальського.

На землі Зайцева я зустрічався також з Романом Бжезьким, службовцем міністерства внутрішніх справ УНР. Він жив під чужим прізвиськом. У 1919 р. він кілька разів переходив через фронти від Києва до Камінця.

З Умані я не мав відомостей від моєї дружини Марії, навіть кооператори не знали, що з нею сталося. В квітні, коли я вже міг, хоч і повільно, ходити, вона прийшла в сиротинець. Була змучена, як і я, тифом, який перенесла в Умані. Її подорож з Умані до Києва була просто фантастична: їй удалось дістати „пропуск” до Києва, і вона їхала у вагоні з групою чекістів. Мала при собі скриньку з подвійним дном, де були документи, що її передав прем'єр Мазепа. Оповідала, що в дорозі цей поїзд обстрілювали кілька разів повстанці. Була „між Скилою і Харибдою”: могли б чекісти учинити трус і знайти компромітуючі матеріяли; або повстанці, захопивши поїзд, „зліквідували б” усіх пасажирів чекістської валки без розбору.

Місто Умань, казала моя дружина, було весь час під загрозою українських збройних сил. На короткий час захопило його військо УНР, і полковник Никонів провідав мою дружину в її приміщенні. Вона мусіла після відступу українців негайно перебраться в інше приміщення, бо була небезпечна від місцевих комуністичних агентів.

У Києві вона оселилася у своїй товаришці К., з якою вчилася на Вищих жіночих курсах до кінця жовтня 1918 року.

З заходу до Києва приходили суперечні чутки. Київська преса писала про загрозу війни з Польщею, згадувала Петлюру, що був у той час у Варшаві. Однак, про військо УНР, що було в поході по Правобережній Україні, комуністична преса мовчала. Українських патріотів у Києві ця мовчанка непомаму турбувала. Однак, вістка про Армію УНР різними шляхами доходила до Києва. Ці інформації приносили переважно кооператори.

З душевним зворушенням оповідав мені Левко Чикаленко при конспіративній зустрічі, що до Української Академії Наук у Києві з повітів Київщини прибуло кілька валок возів з харчами для наших учених, які тоді бідували під комуністичним режимом. Чикаленко порівнював цей рух з церковними братствами в історії України, які щиро дбали за народну освіту і культуру українського народу: засновували школи, друкарні, видавництва. „Тоді, — казав Л. Чикаленко, — Київ називали наші патріоти Новим Сіоном. Москва претендувала бути „Третім Римом”, але Сіон в Єрусалимі стоїть вище від Риму, бо з Єрусалиму пішло християнство”.

Чикаленко стверджував, що українське селянство, збуджене революційними подіями, стало елементом державотворчим, воно пішло за своєю інтелігенцією, народженою під солом'яною стріхою. „Я є мужик: пролог, не епілог”, повторював Левко Чикаленко відомі слова Івана Франка.

В другій половині квітня я поїхав провідати Бензю. Не заставши дома, залишив йому записку, що другого дня зайду до нього вранці. Ранком я вже наближався до трамвайного вагона, щоб їхати до Бензі, коли назустріч під-

бігла до мене моя дружина. Була дуже схвильована, взяла мене за руку і пошепки сказала: „Бензю арештовано”. Коли б не це попередження, я попав би в засідку в домі, де жив Бензя, і вже цього спомину не міг би написати.

Л. Чикаленко переказав, щоб я не барився і негайно „змився” з Києва. Він радив перейти на лівий бік Дніпра, в містечко Баришпіль (стародавнє „Борисполе”, де з наказу князя Святополка убито Бориса, улюбленого сина князя Володимира Святого 1015 року). В Баришполі вчителювала дружина Л. Чикаленка. Я послухав Левкової ради.

Мене провела дружина до мосту через Дніпро. На мості стояла варта і перевіряла документи. Мій вимучений тифом вигляд, кострубата борода, оголена голова і вбога одежа не викликали підозріння.

Довго-довго довелося йти до Баришполя, до дому, де жила пані Чикаленко. То був дім старенької пані Барзиловської. Навколо був великий сад, укритий білим цвітом. Міріяди бджил і чмелів гули, збираючи взяток з квіток. Пані Барзиловська гостинно прийняла мене. Хотіла від мене довідатись, коли до Баришполя прибуде українська влада...

То була субота. Пані Чикаленко казала, що в неділю в Баришполі має відбутися в школі нарада. Відомий економіст, професор Яснопольський має читати для баришпольців лекцію.

У неділю вранці я пішов на ту лекцію. Зібралось багато слухачів. Яснопольський говорив про економічні зв'язки України з Московщиною і доказував, що це було на шкоду Україні. Україна, казав він, має всі дані для того, щоб розвинути власну промисловість і не залежати від своїх сусідів.

У Баришполі людність була недоступна для комуністичної агентури. Мешканці говорили між собою вільно на свої теми. Там я познайомився з одним селянином Л. Він з гордістю показав мені рекомендаційний лист колишнього голови генерального Військового Комітету

і генерального секретаря С. Петлюри. В листі писав Петлюра, що Л. чесно виконував свою вояцьку повинність в армії.

Минуло небагато часу, коли до Баришполя прийшов Левко Чикаленко з Оксаненком. Оксаненко казав, що допровадив Красовського до Холодного Яру, відкіль його повстанці мають довести до Армії УНР. Тепер він був охочий перевезти мене на Правобережжя коло Трипілля, бо над Дніпром були повстанські українські групи, з якими Оксаненко був давно у зв'язку. Чикаленко приніс із Києва звістку, що між Росією і Польщею почалася війна і що „Петлюра з Пилсудським” рушили на Київ. Про Армію УНР, що була під командою Омеляновича-Павленка, Чикаленко відомостей не мав.

Оксаненкова пропозиція була мені до душі. До пізньої ночі сиділи ми на веранді в домі пані Барзиловської, раділи, будували різні пляни і слухали щебет солов'їний у саду та співи молоді в різних кутках Баришполя.

Ой у полі вітер віє,
Та жито половіє, —

доносилося з одного кінця села;

Ой у полі, та й у Баришполі, —

лунало з іншого кутка.

30-го квітня нас довели до Воронькова. Л. Чикаленко хотів з нами провідати відомого публіциста Михайла Могилянского, який там жив з сином і дочкою.

Я знав Могилянского ще з Петербургу. Ця родина українського високоосвіченого інтелігента бідувала: син і дочка ходили босі. Але Мих. Могилянский був оптимістичний щодо будучности України. Казав, що нашому народові „не звикати” переносити періодично руїну. Згадав Батия, що зруйнував Київ. Руїну 17 віку. Не уявляв, що в 20 віці нові „бати” знайдуть ще страшнішу зброю проти українського народу: зорганізований голод.

Був день 1-го травня 1920 року. Ми з Оксаненком сіли на байдак, при правилі був вусатий „дядько”, при веслах два дебели парубки. На дні байдака лежали рушниці. Сонце світило, могутня ріка блищала, „мов вилита із скла” (згадую знов Миколу Гоголя). Доплили на правий бік Дніпра, зайшли в село Халеп'є. Тут були у Оксаненка приятелі-повстанці, що мали штаб у Черняхіві. Хотіли довідатися від нас новин, а ми від них, казали, що в Україну йде польське військо. Ця вістка бентежила наших людей, особливо на Правобережній Україні. Конфлікти національні, релігійні і клясові жили ще в народній пам'яті. До всього польського було глибоке недовір'я. Криваві події Гайдамаччини відбувалися на Правобережжі, і тут ще співали пісню:

Максим козак Залізник,
Козак з Запорозжя...

З Халеп'я з різними пригодами добрався я до Вінниці. Там зустрів прем'єра І. Мазепу та інших членів Уряду, головного командира Армії УНР М. Омеляновича-Павленка, його заступника — Юрка Тютюнника. Були там і політичні референти: Василь Скляр, Микола Левицький, Лука Кизима. Не було Михайла Гарасима: він переніс тиф у поході і десь видужував.

Настрій у політичних колах і в війську був невеселий, бо прихід польської армії в Україну змінив ситуацію. Хоч Пілсудський у своїй відозві до українського народу писав — „За нашу і вашу вільність!” — однак, на практиці виходило інакше: ті частини Української Галицької Армії, що перейшли на польський бік, щоб разом битися проти Росії, були роззброєні і послані в польські табори. Польські землевласники на Правобережній Україні готувалися вернути собі землі, розділені між українськими хліборобами згідно з законами УНРеспубліки. У поведінці поляків була помітна зарозумілість, надмірна гордість, переоцінка своїх сил, особливо після взяття Києва.

Це була та „гюбріс”, що за неї грецькі боги колись карали прегордих людей. Польща не знайшла в 1919-20 роках спільної мови з народами, поневоленими Російською імперією. За цю помилку і досі платить, попавши знов під опіку Москви:

Delirant reges, plectuntur Achivi (Провідники роблять дурниці, а за це терплять ахейці), — писав поет Горації. Але в даному випадку не тільки провідники польської політики хибно трактували Україну та інші народи, що були під російським пануванням.

Польська інтелігенція і письменні поляки, начитавшись фальшиво-„історичних” романів Генрика Сенкевича, вважали українців, білорусинів, литовців за приналежних до польського національного „інвентаря”. Вони були певні, що польська історична місія — нести „культуру” цим народам, хоч би й „вогнем і мечем”. Дуже мало було між поляками тоді людей далекозорих, які могли реалістично оцінити ситуацію, зрозуміти, що така імперія, як Росія, не розпадеться під комуністичним режимом, а ще зміцніє і стане більш агресивною, загарбницькою, ніж була царська Росія.

Польські політичні провідники, наприклад, Роман Дмовський, вождь Націонал-Демократичної партії та інші, уявляли собі, що на території царської імперії, після захоплення влади більшовиками, безладдя триватиме дуже довго, і це має використати Польща: захопити по змозі більшу частину білоруських та українських земель і якнайскоріше ці території колонізувати польським елементом, а українську та білоруську людність спольщити. Польський міністер Станіслав Грабський проголосив у 1919 році, після окупації Галичини польським військом, що за 25 років у цій країні не буде українців.

Знаємо тепер, яке фальшиве було це „пророцтво” Дмовського.

ЕПІЛОГ

Зимовий Похід Армії УНР закінчився 5 травня 1920 р. Після упертих боїв з переважними силами російської червоної армії вдалося нашому військові пробитися в районі Вапнярка-Рудниця-Ямпіль. Армія прямувала на захід, на злуку з частинами, що були створені заходами прем'єра Ісаака Мазепи в околиці Могилів-Ямпіль, під командою Олександра Удовиченка, Миколи Шаловала і Павла Шандрука в кінці лютого 1920 року. Армія УНР в Зимовому Поході перебувала не раз у критичній ситуації, головню через недостачу зброї, але талановиті командири і хоробрість козаків знаходили вихід і в найтяжчих умовах.

Зимовий Похід був не тільки стратегічним досягненням: то була подія великої політичної ваги. То було духове єднання війська з народом.

Для ворога-окупанта ця армія була невлотима, бо про рух нашого війська по Правобережжю большевицька розвідка не могла здобути відомостей. Большевицький комісар Бражньов, що діяв тоді в Україні, зі злобою писав, що від українців не можна було добитися інформацій про українське військо, бо була одна відповідь: „не знаємо!” („В дьому костров”).

На початку травня, коли відбулася нарада в Вінниці в присутності Петлюри, Мазепи, командирів Армії УНР та представників політичних партій, то промовці ствердили, що в Україні був підготований добрий ґрунт для державного будівництва: народні маси, спробувавши різних „програм” (большевицької, Скоропадського, Денікіна), стояли твердо на позиції УНРеспубліки. Успіх Зимового Походу Армії УНР був реальним доказом, що ідея само-

стійної демократичної України була єдиною популярною „програмою” в народних масах.

Історія визвольних рухів різних народів показує, що для успіху боротьби нації за державність не вистачає власних сил народу. Поляки двічі учинили повстання проти Росії (1830 і 1863 рр.), але цей рух був подавлений російською збройною силою. Тільки майже одноразовий упадок трьох імперій, що розділили в кінці 18 віку Польщу, дав можливість полякам створити незалежну державу в 1918 році.

Болгарія не могла б скинути турецьке панування 1878 р., коли б проти Туреччини не виступило було військо царської Росії. В 1930 р. писав польський політик Леон Василевський (батько відомої Ванди Василевської) в статті „Українське питання, як міжнародна проблема”, що боротьба України за державність не досягнула своєї цілі, бо ми не мали сприятливої міжнародної кон'юнктури.

Свіжа трагедія Біяфри в Африці у всіх перед очима, хоч ця країна мала деяку допомогу — матеріальну й політичну — від Франції, Ізраїлю, сусідніх африканських республік. Але Українській Народній Республіці ніхто в світі не прийшов на поміч. Навпаки. Як сказано в Універсалі Уряду УНР 2 грудня 1919 р., що кликав Армію УНР до Зимового Походу, „Територія України вважалася і вважається як принадна здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати оружною силою, а не як хата вільного Українського народу”.

Провідники УНР надіялися, що міжнародна ситуація для України зміниться на нашу користь. У той час, з допомогою Англії, стали на ноги незалежні держави — Естонія, Латвія, Литва. На Кавказі були визнані фактично незалежні республіки Азербайджан і Вірменія, а Грузію визнано в Лондоні й Парижі юридично. Але минулася сприятлива міжнародна кон'юнктура, і згадані держави опинилися в неситому череві Російської каторжної імперії.

Тим то, на згадку про успіхи й жертви Зимового Походу Армії УНР, наші почування мають неоднакове „забарвлення”.

„З журбою радість обнялась”, — писав поет. Ми сумуємо за синами й дочками народу, що впали в боротьбі за волю, і ми горді, що наші патріоти йшли в нерівний бій, коли доводилось „без надії таки сподіватись” (Леся Українка).

Російський письменник Кіндрат Рилєєв, що мав прихильність до визвольної боротьби українського народу, вложив в уста Северинові Наливайкові слова:

Та де, скажи, коли була
Без жертв осягнена свобода?

(Кінець)

Керівник друкарні: Анатоль Домарацький.
Складач: Степан Чума. Верстальник: Мілан
Печіва. Друк: Роман Падковський. Друко-
вано в друкарні „Свобода”, 81-83 Grand
Street, Jersey City, N.J. 07303 1972 рік.